

Marek Barwiński

STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA POLSKI W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH¹

Streszczenie

W artykule dokonano przeglądu badań geograficznych dotyczących struktury narodowościowej w Polsce, poczynwszy od XIX wieku do początku II dekady XXI wieku, odnosząc się także do zasadniczych nurtów badawczych problematyki narodowościowej wśród historyków i socjologów. Przedstawiono najistotniejsze zdaniem autora problemy badawcze, które należy podjąć w dalszych badaniach dotyczących mniejszości narodowych, etnicznych i etniczno-regionalnych zamieszkujących współczesną Polskę. Omówiono różnorodne metody badawcze wraz ze wskazaniem ich zalet oraz licznych ograniczeń. We wnioskach autor przedstawił główne, jego zdaniem, uwarunkowania wpływające na dynamiczne przekształcenia struktury narodowościowej w Polsce oraz zasadnicze cechy relacji państwo polskie – mniejszości narodowe.

Słowa kluczowe: *mniejszości narodowe, mniejszości etniczne, struktura narodowościowa Polski*

1. Wprowadzenie

Problematyka narodowościowa ma charakter interdyscyplinarny, jest przedmiotem zainteresowania wielu nauk, m.in. historii, statystyki, demografii, politologii, socjologii, etnologii, etnografii. Także geografii, która zwraca szczególną uwagę na element przestrzenny związany z rozmieszczeniem poszczególnych narodów, z przyczynami i konsekwencjami jego zmian oraz genezą skupisk mniejszości narodowych. W ramach geografii ludności, czy szerzej antropogeografii, funkcjonuje obok geografii religii i geografii języków, także geografia narodowości², zajmująca się określeniem liczebności oraz oceną i analizą struktur etnicznych w różnych skalach przestrzennych. Badania struktur

¹ Artykuł jest rozszerzoną wersją tekstu opublikowanego przez autora w 2015 r. w języku angielskim w czasopiśmie „Geographia Polonica”, 88(1).

² O geografii narodowości pisali m.in.: B. Zaborski i A. Wrzosek (1939), A. Maryński (1988) oraz P. Eberhardt (2010b).

narodowościowych i ich przemian są powszechne zwłaszcza w geografii politycznej, która poświęca problematyce mniejszości zarówno narodowych, etnicznych, językowych, jak i religijnych najwięcej miejsca spośród nauk geograficznych. Dzięki umiejętności badania zjawisk w kontekście przestrzennym i czasowym ułatwia ona poznanie i zrozumienie wzajemnych relacji czynników politycznych, demograficznych, społecznych i kulturowych. Badania takie mają szczególne uzasadnienie w sytuacji wyraźnej zależności zmian narodowościowych od przekształceń terytorialnych i politycznych, czyli elementów będących w centrum zainteresowania geografii politycznej.

Studia nad mniejszościami narodowymi i etnicznymi w polskiej geografii mają długą tradycję badawczą i bogaty dorobek naukowy, zwłaszcza z okresu międzywojennego oraz ostatnich dwudziestu pięciu lat³. Badania te, w latach PRL epizodyczne, współcześnie przeżywają renesans. Geografia zajmując się problematyką narodowości, korzysta z dorobku innych dyscyplin, zwłaszcza historii, statystyki, socjologii i politologii. Podstawowym punktem odniesienia wszelkich analiz specyfiki etnicznej pozostaje przestrzeń, środowisko geograficzne oraz warunki społeczno-gospodarcze, przy jednoczesnym uwzględnieniu wpływu uwarunkowań historycznych i politycznych. Bliskie powiązania geografii politycznej z geografiami historyczną oraz historią, które to dyscypliny naukowe badają i wyjaśniają naturalną zmienność zjawisk w czasie i przestrzeni, umożliwiają odwołanie się do niezbędnego w tego typu badaniach kontekstu społeczno-historycznego.

2. Przegląd literatury

Omówienie badań dotyczących struktury narodowościowej Polski jest niemożliwe bez przedstawienia dotychczasowych prac naukowych bezpośrednio dotyczących tej problematyki oraz zebrania obszernego wykazu monografii i artykułów przedstawionych w – z pewnością niepełnym – spisie literatury.

W XIX wieku mniejszości narodowe zamieszkujące ziemie polskie rzadko były przedmiotem opracowań naukowych. Polscy badacze przełomu XIX i XX wieku (m.in. J. Buzek, W. Choroszewski, E. Czyński, S. Dzewulski, L. Dym-sza, E. Maliszewski, W. Rapacki, A. Rehman, E. Romer, J. Weinfeld, H. Wierciński, W. Załęski) oczywiście doceniali rolę i naukowe znaczenie problematyki narodowościowej, jednak z powodu ówczesnych uwarunkowań politycznych podejmowali badania dotyczące rozmieszczenia i liczebności ludności polskiej na ziemiach poszczególnych zaborów, a nie mniejszości narodowych. Tylko nieliczne ówczesne prace dotyczyły – obok ludności polskiej – także niepolskich mniejszości narodowych, m.in. skomplikowanej struktury narodowościowej

³ Obszernie pisali na ten temat m.in.: P. Eberhardt (2010b) oraz M. Sobczyński (2008ab).

Galicji (Buzek 1909; Weinfeld 1912), Chełmszczyzny (Dymsza 1911) czy Wileńszczyzny (Maliszewski 1916; Świechowski 1917). W drugiej połowie XIX wieku, w zaborze austriackim i pruskim przeprowadzono nowoczesne spisy ludności, w których pytano m.in. o cechy etniczne. Spis w zaborze rosyjskim przeprowadzono dopiero w 1897 roku. Opublikowanie ich wyników dało geografom dokumentację statystyczną, umożliwiającą sporządzenie analiz i map dotyczących struktury narodowościowej, nie tylko ziem polskich, ale praktycznie całej Europy Środkowej, które zostały m.in. wykorzystane w atlasach opracowanych przez E. Romera (1916, 1921).

W konsekwencji kształtowania się niepodległej Rzeczypospolitej na drodze wojen z sąsiadami i plebiscytów oraz objęciem nowymi granicami regionów bardzo silnie zróżnicowanych narodowościowo, problematyka mniejszości narodowych, religijnych i językowych, stała się jednym z ważniejszych tematów badawczych polskiej geografii, często w kontekście walki o uznanie polskości kresów wschodnich, Pomorza czy Śląska. Mimo to z początku XX wieku oraz okresu międzywojennego pochodzi relatywnie niewiele literatury traktującej bezpośrednio o mniejszościach narodowych, nadal skupiano się głównie na problematyce ludności polskiej, co w kontekście dynamicznej sytuacji politycznej było całkowicie uzasadnione. Do najistotniejszych prac z pewnością należy zaliczyć trzypiętne dzieło W. Wakara *Rozwój terytorialny narodowości polskiej* (1917), przynoszące opis i ocenę struktury narodowościowej ziem polskich na przełomie XIX i XX wieku, także na obszarach spornych, silnie zróżnicowanych etnicznie. Liczne informacje o strukturze etnicznej międzywojennej Polski możemy znaleźć w opracowanych przez geografów atlasach i mapach obrazujących rozmieszczenie oraz liczebność poszczególnych grup narodowościowych⁴. Najwięcej miejsca poświęcano mniejszości niemieckiej, żydowskiej i ukraińskiej. Mniejszości narodowe wschodniego pogranicza zostały omówione m.in. przez A. Krysińskiego (1928, 1929, 1937b), a w szerszym zakresie przestrzennym w pracy E. Maliszewskiego *Stosunki narodowościowe w Rzeczypospolitej Polskiej* (1923) oraz Z. Urbańskiego *Mniejszości narodowe w Polsce* (1932). Artykuły dotyczące struktury narodowościowej wschodniej Polski publikowali geografowie J. Czekanowski (1918), J. Wąsowicz (1927, 1928) oraz J. Smoleński (1921, 1933), natomiast ludności niemieckiej w zachodniej Polsce Cz. Andrzejewski (1919). Kolejny geograf, A. Dudziński (1919), omawiał relacje narodowościowe na Śląsku w okresie walk o przynależność państwową tego regionu. Na południowym pograniczu (Łemkowszczyzna) prowadzili badania geografowie S. Leszczycki (1935) i W. Goetel (1935) oraz etnograf R. Reinfuss (1948, 1990), który opublikował ich wyniki już po wojnie. Autorem prac dotyczących geografii, demografii i etnografii wschodnich Karpat, ze szczególnym uwzględnieniem ludności ukraińskiej był W. Kubijowicz (1921, 1924, 1927). Osobnym źródłem informacji są liczne opraco-

⁴ Zostały one zestawione przez A. Gawryszewskiego (1969, 1995).

wania historyka i działacza politycznego L. Wasilewskiego (1917, 1925, 1927), dotyczące stosunków polityczno-narodowościowych pomiędzy Polską, Litwą i Białorusią wraz z jego fundamentalnym dziełem dotyczącym teoretycznych zagadnień kwestii narodowościowych *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu* (1929). Cennymi pozycjami z tego okresu są statystyczne i analityczne opracowania polskich spisów ludności z 1921 i 1931 roku, m.in. przez A. Krysińskiego (1933, 1937ab) oraz geografa B. Zaborskiego (1937). Ponadto w latach 1927–1939, nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych ukazywał się kwartalnik „Sprawy Narodowościowe”, w którym były publikowane prace socjologów, historyków, demografów, etnografów oraz nielicznych geografów, m.in. W. Ormickiego i J. Smoleńskiego.

Przez wiele lat po II wojnie światowej naukowcy nie zajmowali się badaniem struktury narodowościowej Polski. Było to uwarunkowane głównie czynnikami politycznymi i ograniczeniami cenzury. W zmienionej sytuacji polityczno-ustrojowej, przy obowiązującej tezie, zgodnie z którą po zmianach granic i przesiedleniach ludności Polska stała się krajem jednonarodowym, wszelkie pozycje traktujące o mniejszościach narodowych były „politycznie szkodliwe”. Wiele tematów stanowiło swoiste tabu, np. deportacje czy przesiedlenia. Istotnym problemem była także trudność w dostępie do materiałów źródłowych oraz brak danych statystycznych⁵. Pierwsze naukowe opracowania dotyczące mniejszości narodowych w Polsce pojawiły się dopiero w latach 60. i 70. XX wieku. Ówczesne badania geograficzne dotyczyły m.in. problematyki narodowościowej Ziemi Odzyskanych. Tematyka ta widoczna jest w pracach geografa z ośrodka poznańskiego L. Kosińskiego (1963, 1969). Ponadto na uwagę zasługują m.in. prace K. Kersten (1963, 1974), głównie o mniejszości żydowskiej i niemieckiej, A. Kwileckiego (1963, 1964, 1970, 1974) o Łemkach, A. Maryańskiego (1962), M. Biernackiej (1973), M. Wojeckiego (1975) o Grekach oraz J. Byczkowskiego (1976) o mniejszościach narodowych w państwach europejskich i jeszcze szersze tematycznie oraz przestrzennie monografie A. Maryańskiego (1977, 1988). Z opracowań teoretycznych, wyróżniają się socjologiczne analizy ewolucji i zróżnicowania pojęcia narodu oraz mniejszości narodowej J. Wiatra (1973) oraz S. Ossowskiego (1984). Jednak większość pochodzących z tego okresu

⁵ Pytanie o narodowość zawarto w pierwszym po wojnie, tzw. sumarycznym spisie ludności w 1946 r. Jednak jego wyniki są mało wiarygodne i nieprzydatne dla analizy ówczesnej struktury narodowościowej Polski. Był on zorganizowany głównie w celu określenia strat ludnościowych wywołanych wojną i okupacją, ustalenia aktualnej liczebności i rozmieszczenia Polaków oraz podlegającej wysiedleniu ludności niemieckiej. Ponadto został przeprowadzony w bardzo niestabilnej, dynamicznej sytuacji demograficznej, podczas trwających przesiedleń ludności, a w kwestionariuszu spisowym wyróżniono jedynie Polaków, Niemców i „innych” oraz osoby, w stosunku do których toczyły się postępowania rehabilitacyjne lub weryfikacyjne. W kolejnych spisach ludności, począwszy od 1950 r. aż do 1988 r., nie uwzględniano pytań o narodowość, język ojczysty i wyznanie (Olejnik 2003; Gawryszewski 2005).

pozycji literatury, traktujących o powojennych losach przedstawicieli mniejszości narodowych w Polsce, dotyczyła głównie okresu „utrwalania i kształtowania władzy ludowej” i była pisana zgodnie z duchem ówczesnej oficjalnej propagandy, a co z tego wynika – ma ograniczoną wartość poznawczą.

W drugiej połowie lat 80. ubiegłego wieku pojawiło się kilka monografii przygotowanych przez historyków, dotyczących sytuacji mniejszości narodowych w okresie międzywojennym, m.in. bardzo jednostronne, lewicowe opracowanie A. Bergman (1984) dotyczące Białorusinów, dzieje mniejszości litewskiej przedstawione przez B. Makowskiego (1986) oraz prace J. Tomaszewskiego (1985ab), w których omówiono genezę, rozmieszczenie oraz strukturę społeczną poszczególnych grup mniejszościowych, ze szczególnie interesującą, krytyczną analizą wyników międzywojennych spisów ludności. Prace te stanowią inspirację do wnikliwej i uważnej interpretacji wyników współczesnych spisów ludności.

Zdecydowana intensyfikacja badań miała miejsce dopiero po 1989 roku. Ponownie decydujący był czynnik polityczny – demokratyzacja, likwidacja cenzury i szeroki dostęp do źródeł archiwalnych. Zmiana ustroju przywróciła pełną wolność badań naukowych. Nastąpił swoisty renesans badań narodowościowych. W pewnym stopniu został „sprowokowany” rosnącą aktywnością i aspiracjami poszczególnych, nawet niewielkich, mniejszości narodowych. W wielu ośrodkach akademickich (m.in. w Łodzi, Warszawie, Krakowie, Białymstoku, Opolu, Wrocławiu, Lublinie, Zielonej Górze) przystąpiono do badań nad współczesną strukturą narodowościowo-wyznaniową Polski. W niektórych przypadkach (m.in. Opole, Białystok, Wrocław, Lublin) było to spowodowane bezpośrednią bliskością obszarów zamieszkałych przez ludność niepolską, w innych (Łódź) zmianami instytucjonalnymi i powołaniem w 1992 roku Katedry Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, której pracownicy i studenci aktywnie włączyli się w nurt badań nad mniejszościami narodowymi, etnicznymi i religijnymi. W Poznaniu, w 1992 roku reaktywowano „Sprawy Narodowościowe”, ponadto artykuły dotyczące różnych aspektów struktury narodowościowej Polski zaczęły ukazywać się w licznych czasopismach geograficznych, historycznych i socjologicznych. Mimo niewielkiej liczebności mniejszości narodowych we współczesnej Polsce, tematyka ta stała się bardzo popularna, jednak w różnym stopniu dotyczyła poszczególnych narodowości. Najwięcej prac poświęcono tematyce mniejszości żydowskiej, niemieckiej i ukraińskiej.

Wiele wartościowych materiałów, informacji i analiz zawierają prace zbiorowe, m.in. pod redakcją Z. Kurcza (1997), P. Madajczyka (1998) oraz B. Berdychowskiej (1998), autorstwa H. Chałupczaka i T. Browarka (1998), a także dwa opracowania pod redakcją S. Dudry i B. Nitschke (2010, 2013). Prace te stanowią próbę uogólnienia problematyki narodowościowej w powojennej Polsce, zebrania w jednej publikacji wyników prac wielu naukowców specjalizujących się w tematyce dotyczącej poszczególnych mniejszości.

Przedstawiają zmiany sytuacji politycznej, organizacyjnej, społecznej i demograficznej niepolskich narodowości, ale także ewolucję poczucia tożsamości narodowej. Szczególnie interesujące i bardzo rzadko wcześniej poruszane są zagadnienia wzajemnego stosunku aparatu państwowego i społeczeństwa polskiego do poszczególnych mniejszości w momentach powojennych przełomów politycznych.

Geografowie badają mniejszości narodowe głównie w aspekcie przestrzennym, demograficznym i regionalnym. Obszerny rozdział poświęcony strukturze narodowościowej Polski znalazł się w monografii autorstwa A. Gawryszewskiego *Ludność Polski w XX wieku* (2005). Na szczególną uwagę zasługuje cykl prac P. Eberhardta, dotyczących początkowo struktury narodowościowej Białorusi (1994a), Ukrainy (1994b) i Litwy (1998), a następnie przemian narodowościowych całej, szeroko pojętej Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku – *Między Rosją a Niemcami* (1996). Cennym opracowaniem geograficznym, dotyczącym przesiedleń i deportacji mieszkańców Polski, jest kolejna praca P. Eberhardta *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939–1950)* (2010). Z kolei M. Sobczyński (2000) przedstawił współczesne zróżnicowanie religijne społeczeństwa polskiego na tle struktury narodowościowej. Jednocześnie poddał krytycznej analizie niezwykle silne w Polsce stereotypy łączące poszczególne wyznania religijne z przynależnością do konkretnych narodowości. Przemiany struktury narodowościowej Polski w XX wieku omawiał także P. Eberhardt (2006, 2008), a w odniesieniu do struktury religijnej A. Rykała (2006, 2011). Z kolei M. Kowalski (1998a, 2000) oraz R. Matykowski (1994, 1997, 1998, 2008), zajmując się geografiami wyborczą Polski, zwracali uwagę na charakterystyczne zachowania elektoralne przedstawicieli wybranych mniejszości narodowych i wyznaniowych.

Podjęto także próby geograficzno-politycznej analizy wpływu zmian ustrojowych na przekształcenia struktury narodowościowej, zwłaszcza pod względem terytorialno-liczebnym oraz polityczno-organizacyjnym, zarówno w odniesieniu do ogółu narodowości zamieszkujących w Polsce, jak i poszczególnych mniejszości (m.in. Janicki 1999, 2000; Flaga 2002; Barwiński 2008ab, 2010, 2011; Rykała 2008c; Rykała, Sobczyński 2014). Syntetyczne ujęcie geograficzno-polityczne oraz geograficzno-historyczne problematyki narodowościowej na tle powojennych przemian politycznych i społecznych zostało przedstawione w monografiach autorstwa M. Barwińskiego (2004, 2013) dotyczących mniejszości narodowych wschodniej Polski oraz A. Rykały (2007) w odniesieniu do ludności żydowskiej.

Wśród prac geograficznych istotne miejsce zajmują także opracowania dotyczące roli mniejszości narodowych w organizacji przestrzeni miejskiej oraz związanego z ich bytnością dziedzictwa kulturowego, szczególnie liczne w łódzkim ośrodku geograficznym (m.in. Liszewski 1991; Rykała 2003, 2008b, 2010, 2013; Kulesza, Koter 2005; Rykała, Kulesza 2006, 2009; Baranowska, Rykała 2009; Kulesza 2010, 2013; Rykała, Barwiński 2010).

Dzięki temu, że geografia polityczna m.in. łączy badania dotyczące problematyki granic, pograniczy i mniejszości narodowych, bardzo liczne są prace geograficzne dotyczące analiz struktury narodowościowej na współczesnych polskich pograniczach: polsko-niemieckim (m.in. Szczepankiewicz-Battek 2001, 2003, 2005), polsko-czeskim (m.in. Heffner 1991, 1998ab; Heffner, Solga 2003; Siwek 1996, 2005), polsko-słowackim (m.in. Sobczyński, Zawadzka 1988; Barwiński 1998, 1999, 2003, 2012; Soja 2001, 2010), polsko-ukraińskim (m.in. Koszałka, Soja 2003; Barwiński 2009b), polsko-białoruskim (m.in. Barwiński 2001ab, 2005ab; Kowalski 1998b, 2002, 2006) oraz polsko-litewskim (m.in. Eberhardt 1997; Kowalski 1999; Rykała 2008; Barwiński 2009c, 2014b).

Dużym ułatwieniem statystycznym i impulsem kolejnych prac, wzbogacających pokaznym materiałem kartograficznym, było opublikowanie wyników spisów powszechnych z 2002 oraz 2011 roku, zawierających m.in. pytania o narodowość. Umożliwiło to weryfikację wcześniejszych subiektywnych szacunków oraz przedstawienie krytycznej analizy zarówno liczebności, jak i współczesnego rozmieszczenia mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Prace tego typu zostały opracowane m.in. przez geografów M. Barwińskiego (2006, 2009a, 2014a), A. Rykałę (2006, 2014), K. Szczygielskiego (2006), socjologów G. Babińskiego (2004), L. Adamczuka i S. Łodzińskiego (2006), historyka H. Chałupczaka (2006) oraz demografa T. Wysockiego (2006, 2010). Czynnikiem najbardziej utrudniającymi wykorzystanie danych spisów powszechnych do analiz współczesnej struktury narodowościowej Polski jest zastosowanie przez GUS całkowicie odmiennych metod przeprowadzenia obu spisów i szacowania ich wyników oraz brak publikacji pełnych danych etnicznych w odniesieniu do podstawowych jednostek podziału administracyjnego. Dotyczy to zwłaszcza spisu z 2011 r.

Na Wydziale Geografii Uniwersytetu Warszawskiego podjęto także badania dotyczące mniejszości narodowych oraz zróżnicowanych etnicznie i kulturowo regionów pogranicza w dydaktyce geografii i edukacji regionalnej, a także szkolnictwa mniejszości narodowych w Polsce (Awramiuk-Godun 2008ab, 2011).

Coraz częstsze są prace komparatystyczne, porównujące sytuację mniejszości narodowych w Polsce z sytuacją narodowościową w innych państwach, zwłaszcza wschodnich sąsiadów Polski. Jest to spowodowane m.in. licznymi skupiskami autochtonicznej ludności polskiej zamieszkującej dawne wschodnie regiony Rzeczypospolitej, zasadniczymi różnicami w sytuacji polityczno-prawnej mniejszości narodowych w poszczególnych państwach Środkowo-Wschodniej Europy oraz rosnącym znaczeniem, niejednokrotnie konfliktogennym, tych społeczności w relacjach międzypaństwowych. W pracach geograficznych szczególną uwagę zwraca się na porównanie potencjału demograficznego oraz rozmieszczenia i stopnia koncentracji przestrzennej mniejszości w poszczególnych państwach, a także przyczyn i konsekwencji wyraźnej asymetrii ilościowej oraz prawno-instytucjonalnej sytuacji mniejszości narodowych w Polsce oraz na terytoriach

jej wschodnich sąsiadów (m.in. Eberhardt 1996; Kowalski 1999, 2002; Kowalski, Solon 2008; Barwiński 2012b; Barwiński, Leśniewska 2013, 2014ab).

Z geograficznych opracowań teoretycznych, na szczególną uwagę zasługuje propozycja typologii mniejszości narodowych z punktu widzenia etniczno-terytorialnego oraz genetycznego (Koter 1993) oraz typologia pograniczy wraz z zamieszkującymi je mniejszościami (Koter 1995ab, 1998). Ponadto M. Sobczyński (1993, 2012) podjął próby przedstawienia koncepcji metodologii badań mniejszości narodowych i religijnych w specyfice polskich uwarunkowań badawczych.

Problematyka mniejszości narodowych w Polsce, mimo że niewątpliwie stanowi obiekt zainteresowania geografii politycznej zarówno pod względem teoretycznym, jak i empirycznym, w ogóle nie była podejmowana w podręcznikach akademickich J. Barbaga (1987) oraz S. Otoka (2003), a zaledwie kilka stron poświęcił tej tematyce Z. Rykiel (2006).

Sytuacja mniejszości narodowych i etnicznych zamieszkujących Polskę jest także przedmiotem badań historycznych. Mają one bardzo duże znaczenie dla geografów, ponieważ są przeprowadzane w oparciu o analizę materiałów źródłowych, archiwalnych, do czego historycy mają największe kompetencje. Z kolei analiza i synteza przetworzonego historycznego materiału źródłowego jest jedną z podstaw badań z zakresu geografii politycznej. Wśród historyków mających największy dorobek w badaniach problematyki narodowościowej należy wymienić m.in. H. Chałupczaka, R. Drozda, S. Dudrę, G. Janusza, P. Madajczyka, E. Mironowicza, E. Misiło, L. Olejnika, K. Tarkę, J. Tomaszewskiego, M. Waldenberga. Najczęściej podejmowano próby badania i analizy jednej mniejszości, dużo rzadziej pojawiały się publikacje dotyczące wielu różnych narodowości, przeważnie były to prace zbiorowe. Oczywiście nie wszystkie mniejszości narodowe i etniczne były w jednakowym stopniu reprezentowane w publikacjach naukowych. Zainteresowanie historyków – z powodu znaczenia tych mniejszości w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym kraju, konfliktogenności, zaszłości historycznych, liczebności – koncentrowało się głównie na tematyce dotyczącej Niemców, Żydów i Ukraińców. W badaniach nad bardzo skomplikowaną problematyką ukraińską, licznie reprezentowani są historycy wywodzący się z tej społeczności (m.in. R. Drozd, B. Halczak, I. Hałagida, J. Hawryluk, E. Misiło). Prace tych naukowców są wartościowe poznawczo, oparte na rzetelnych badaniach, jednak czasami obciążone subiektywizmem, jednostronnością osądów. Można w nich dostrzec tendencję do obarczania władz polskich pełną odpowiedzialnością za wszelkie krzywdy, które spotkały w latach powojennych Ukraińców, przy jednoczesnym bagatelizowaniu wpływu działań zbrojnych oddziałów ukraińskich na zachowania polskich władz i polskiego społeczeństwa wobec Ukraińców. Prześladowania Ukraińców w Polsce w połowie XX wieku są faktem bezspornym, jednak nie można ich rozpatrywać w oderwaniu od uwarunkowań, które do nich doprowadziły.

Wśród bardzo licznych prac historyków dotyczących powojennych i współczesnych dziejów poszczególnych mniejszości narodowych, szczególnie wartościowe są monografie dotyczące Białorusinów (Mironowicz 1992, 1993), Karaimów i Ormian (Pełczyński 1995, 1997, 2004), Litwinów (Tarka 1998), Łemków (Dudra 2008), Niemców (Matelski 1999; Madajczyk 2001), Ukraińców (Misiło 1993, 1996; Drozd 1997, 2001, 2013; Hawryluk 1999; Hałagida 2002; Pisuliński 2009; Drozd, Halczak 2010; Motyka 2011), Żydów (Kersten 1992; Tomaszewski 1993). W ostatnich latach pojawiły się także prace dotyczące prześladowań mniejszości narodowych przez komunistyczny „aparatus bezpieczeństwa” powstałe w oparciu o analizę dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej (m.in. Milewski, Pyżewska 2005; Słabig 2008; Syrnyk 2009; Wysocki 2011; Hytrek-Hryciuk, Strauchold, Syrnyk 2011). Szereg opracowań i ekspertyz dotyczących zmieniających się prawnych aspektów sytuacji mniejszości narodowych opublikował G. Janusz, a ich swoistym uwieńczeniem jest monumentalna monografia *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie* (2011).

W pierwszych latach XXI wieku ukazały się dwie obszerne monografie dotyczące problematyki polityki narodowościowej władz polskich w okresie powojennym: *Polityka narodowościowa PRL* E. Mironowicza (2000) oraz *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960* L. Olejnika (2003). Opracowane przez historyków, na podstawie wszechstronnej analizy archiwalnych materiałów źródłowych, są bardzo cennym źródłem faktograficznym. Pierwsza z nich – wbrew tytułowi – koncentruje się głównie na pierwszych dekadach powojennych, późniejsze lata potraktowane są skrótowo, a analiza faktycznie kończy się w latach 70. XX wieku, nie obejmując całego okresu Polski Ludowej. Ponadto Autor całkowicie pomija kilka mniej licznych mniejszości narodowych i etnicznych, natomiast zdecydowanie preferuje tematykę dotyczącą mniejszości białoruskiej, w odniesieniu do której ma bardzo bogaty i uznany dorobek naukowy. Z kolei praca L. Olejnika – jak wskazuje tytuł – dotyczy tylko pierwszych kilkunastu lat bezpośrednio po wojnie. Dla historyków zajmujących się tematyką przemian sytuacji narodowościowej w Polsce jest to niewątpliwie okres najciekawszy, bez zrozumienia którego niemożliwa jest analiza zmian w kolejnych dekadach.

Prace historyczne koncentrują się przede wszystkim na przedstawieniu faktografii, tła historycznego oraz – co bardzo istotne – relacji między polską większością a poszczególnymi mniejszościami. Charakteryzują się jednak bardzo nieproporcjonalnym traktowaniem poszczególnych dekad. Zdecydowana większość opracowań skupia się na omówieniu sytuacji mniejszości narodowych bezpośrednio po zakończeniu wojny oraz w latach 50. ubiegłego wieku, czyli w okresie najbardziej dramatycznych zmian i wydarzeń. Pobieżnie natomiast są traktowane lata III Rzeczypospolitej, mimo że początek lat 90. XX wieku przyniósł bardzo istotne zmiany sytuacji niepolkich narodowości, które po upływie prawie 25 lat powinny doczekać się większej liczby opracowań historycznych.

Obok prac geograficznych i historycznych dotyczących struktury narodowościowej Polski bardzo przydatne w pełniejszym i wszechstronniejszym zrozumieniu specyfiki poszczególnych grup mniejszościowych są prace napisane przez socjologów. Opracowania socjologiczne można rozpatrywać na poziomie rozważań teoretycznych oraz empirycznych. Prace teoretyczne dotyczą m.in. metodologii badań narodowościowych, definiowania pojęć, szeroko pojętego aspektu społecznego, kulturowego, etnicznego, typologii mniejszości narodowych i relacji z większością oraz państwem zamieszkania, a także tożsamości narodowej, jej kształtowania oraz przemian. Spośród bardzo licznych tego typu prac na szczególną uwagę zasługują m.in. publikacje F. Znanieckiego (1990), A. Kłoskowskiej (1996), G. Babińskiego (1998), W. Żelaznego (2004), A. Posern-Zielińskiego (2005) oraz M. Budyty-Budzyńskiej (2010).

Socjologowie zajmują się również – obok zagadnień ogólnych, teoretycznych – także praktycznym, empirycznym badaniem regionów zróżnicowanych narodowościowo, religijnie i kulturowo, licznie występujących na obszarze Polski. Opracowania te oparte są w głównej mierze na wynikach badań terenowych, przeprowadzanych bezpośrednio wśród przedstawicieli grup mniejszościowych. Stąd ich duża wartość poznawcza. Na szczególną uwagę zasługują m.in. opracowania: A. Mirgi i L. Mroza (1994) dotyczące Romów, Z. Tobjańskiego (1994) mniejszości czeskiej, Z. Kurcza (1995) mniejszości niemieckiej oraz K. Warmińskiej (1999) Tatarów, A. Sadowskiego (1991, 1995), G. Babińskiego (1997) i D. Wojakowskiego (2002) skupiające się na problematyce pogranicza polsko-białoruskiego oraz polsko-ukraińskiego, B. Domagały (1996), A. Saksona (1998), D. Berlińskiej (1999) traktujące o relacjach narodowościowych na Warmii i Mazurach oraz Opolszczyźnie ze szczególnym uwzględnieniem roli mniejszości niemieckiej oraz E. Michny (1995, 2004) dotyczące Łemków na szerszym tle przemian etnicznych ludności rusińskiej w Karpatach.

Kolejną tematyką poruszaną przez socjologów i politologów po 1990 r. jest analiza relacji państwo–mniejszość narodowa. Wpływ zmian prawnych, ustrojowych i politycznych na stosunki mniejszości narodowych z państwem polskim w trakcie ostatnich 25 lat został wnikliwie przedstawiony m.in. przez M. Budyty-Budzyńską (2003), S. Łodzińskiego (2005) oraz w pracy pod redakcją L. Nijakowskiego (2005). Z kolei politolog, C. Żołędowski (2003), tego typu problematykę omówił na przykładzie mniejszości białoruskiej i litewskiej w Polsce oraz polskiej w obu tych krajach.

Należy także wspomnieć o cyklicznie ukazujących się od 1993 roku (co trzy lata) publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) zawierających informacje dotyczące liczebności oraz struktur terytorialnych wszystkich zarejestrowanych wyznań religijnych oraz stowarzyszeń narodowościowych i etnicznych działających w Polsce. Także Sejmowa Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych od 2010 r. wydaje publikacje (w formie prac zbiorowych) dotyczące poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych. Dotychczas ukazały się prace o Białorusinach, Czechach, Łemkach, Karaimach i Litwinach.

Powyższy – z pewnością niepełny – przegląd prac naukowych dotyczących struktury narodowościowej Polski pokazuje zdecydowaną dominację pozycji dotyczących tzw. mniejszości tradycyjnych, natomiast nieliczne są prace bezpośrednio odwołujące się do grup regionalnych⁶. W ostatnich latach, z powodu wykazanej w spisach powszechnych dużej liczebności osób deklarujących narodowość śląską i kaszubską oraz wskutek rosnących aspiracji społeczno-politycznych liderów tych społeczności, zaczęto częściej podejmować badania dotyczące współczesnej sytuacji Ślązaków (m.in. Faruga 2004; Nijakowski 2004; Wanatowicz 2004; Szmaja 2005; Sakson 2008; Dolińska 2009; Janicki 2009) oraz Kaszubów (m.in. Borzyszkowski, Mordawski, Treder 1999; Obracht-Prondzyński 2002, 2007ab, 2008; Mordawski 2005).

3. Zasadnicze problemy badawcze dotyczące struktury narodowościowej Polski

Podczas ostatnich kilkudziesięciu lat Polska przechodziła wiele istotnych przeobrażeń politycznych, gospodarczych i społecznych – od kształtowania granic, przesiedleń ludności, narzucenia systemu komunistycznego, przez narastający nadzór władz partyjnych i aparatu bezpieczeństwa nad wszelkimi formami działalności, aż po demokratyzację i liberalizację systemu politycznego oraz integrację z politycznymi, gospodarczymi i militarnymi strukturami Europy Zachodniej. Zmiany te – przeprowadzane niejednokrotnie drogą rewolucyjną, a nie ewolucyjną – nie mogły nie mieć wpływu na sytuację poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych. W istotnym stopniu zmieniły ich rozmieszczenie, liczebność, tożsamość, relacje z polską większością, sytuację prawną, działalność organizacyjną, kulturalną, szkolnictwo. Wpływ ten nie był jednolity w perspektywie czasowej, terytorialnej i etnicznej. Był odmienny w różnych latach, w różnych regionach Polski oraz wobec różnych narodowości. Głównymi punktami zwrotnymi były daty kryzysów i przełomów politycznych, które wyzwały aktywność środowisk mniejszości narodowych, a niejednokrotnie powodowały także zmiany w prawie oraz w praktyce postępowania z obywatelami niepolskiej narodowości.

Najczęściej podmiotem badań naukowych – zarówno geograficznych, jak i historycznych oraz socjologicznych – są tzw. mniejszości tradycyjne, historyczne, od wieków zamieszkujące w ramach państwa polskiego, będące swoistym reliktem wielonarodowej Rzeczypospolitej (Żydzi, Niemcy, Ukraińcy, Białorusini, Litwini, Ormianie, Rosjanie, Czesi, Słowacy, Łemkowie, Tatarzy, Romowie, Karaimi). Mniejszości te, w wyniku II wojny światowej oraz polityki

⁶ Dotyczy to opracowań traktujących o ich współczesnych aspiracjach politycznych i narodowych, natomiast literatura omawiająca dzieje historyczne, dziedzictwo kulturowe oraz folklor tych grup jest bardzo obszerna.

władz komunistycznych uległy bardzo istotnym przeobrażeniom terytorialnym, ilościowym, instytucjonalnym, społecznym i kulturowym. Niejednokrotnie zamieszkiwane przez nie regiony zostały podzielone granicami państwowymi, a ludność objęta akcjami przesiedleńczymi o różnej skali, natomiast poczucie odrębności narodowej było osłabiane asymilacyjną polityką władz, prowadzoną w ramach budowania społeczeństwa monoetnicznego. Wszystkie te elementy przyczyniają się do naturalnego skupienia dociekliwości naukowej na tych narodowościach.

Natomiast rzadziej podmiotem badań są tzw. mniejszości regionalne, a raczej etniczno-regionalne, określane także mianem „mniejszości postulowanych”. Często są one postrzegane (oraz badane i opisywane) nie w kategoriach narodowych, a wyłącznie etnograficzno-kulturowych co współcześnie jest anachronizmem. Od początku XXI wieku mamy do czynienia w Polsce z silnym wzrostem aspiracji politycznych i narodowych – skorelowanym z bardzo dynamicznym wzrostem liczebności i różnorodności – grup regionalnych. Wyniki ostatniego spisu ludności w 2011 roku pokazały nie tylko całkowitą dominację liczebną w strukturze narodowościowej Ślązaków i Kaszubów, ale także pojawienie się po raz pierwszy w historii spisów ludności w Polsce, jeszcze marginalnych liczebnie, ale już bardzo różnorodnych, kolejnych grup regionalnych⁷. Ślązacy i Kaszubi, mimo że wielokrotnie liczniejsi od wszystkich tzw. mniejszości tradycyjnych oraz aktywniejsi pod względem organizacyjnym, społecznym i politycznym od większości spośród nich, nadal zdecydowanie rzadziej są obiektem zainteresowania naukowców zajmujących się problematyką narodowościową. Wydaje się, że jedną z głównych przyczyn jest utrzymująca się niechęć do ich postrzegania i definiowania, także w kategoriach narodowych, a tym samym włączaniu w nurt badań dotyczących struktury narodowościowej Polski. Intensyfikacja badań grup etniczno-regionalnych (zwłaszcza Ślązaków i Kaszubów), dotyczących ich rzeczywistych aspiracji narodowych i politycznych (a nie tylko aspiracji niektórych liderów), genezy i przejawów autoidentyfikacji, stosunku do państwa polskiego, a także potencjalnego zagrożenia ruchami o charakterze separatystycznym i izolacjonistycznym jest jednym z głównych wyzwań, przed którym stoją naukowcy zajmujący się problematyką współczesnego zróżnicowania narodowościowego Polski.

Także w niewielkim stopniu prowadzi się badania nad tzw. nowymi mniejszościami, czyli coraz liczniejszymi grupami, będącymi rezultatem migracji ekonomicznych (rzadziej politycznych) z państw postradzieckich oraz

⁷ Można przypuszczać, że główną przyczyną „zaistnienia” w wynikach spisu ludności niektórych grup regionalnych (m.in. Kociewiaków, Górali, Wielkopolan, Mazurów, Zagłębiaków, Borowiaków, Mazowszan, Kurpiów) była odmienna metoda przeprowadzenia spisu w 2011 roku, a zwłaszcza możliwość deklaracji – obok polskiej – także dowolnej tożsamości regionalnej, a nie identyfikowanie poczucia przynależności do tych społeczności w kategoriach narodowych.

azjatyckich i afrykańskich (głównie Wietnamczyków, Chińczyków, Arabów, Hindusów, Czeczenów). Rozwinięcie tego typu badań jest istotne, zwłaszcza dlatego, że społeczności te, w odróżnieniu od mniejszości tradycyjnych oraz regionalnych, z reguły są całkowicie odmienne kulturowo i społecznie, izolowane i najczęściej nie zintegrowane z większością społeczeństwa, co niejednokrotnie przyczynia się do powstawania konfliktów i utrwalania negatywnych stereotypów.

Przekształcenia struktury narodowościowej Polski zapoczątkowane zmianami terytorialnymi i politycznymi II wojny światowej nie zakończyły się wraz z transformacją polityczną i ustrojową początku lat 90. XX wieku. Uległy zmianie realia polityczne, prawne i instytucjonalne, nastąpiło wyraźne odejście od dotychczasowej polityki narodowościowej oraz uaktywnienie środowisk poszczególnych mniejszości, jednak nie wygasły dawne konflikty i wzajemne urazy oraz nie zahamowano procesów asymilacji i akulturacji. Wyniki spisów powszechnych przeprowadzonych na początku XXI wieku dostarczyły, często dyskusyjnych i kontrowersyjnych, danych dotyczących liczebności i rozmieszczenia poszczególnych narodowości. Pokazały także bardzo dużą dynamikę wzrostu poczucia przynależności do mniejszości etniczno-regionalnych. Uznanie przez demokratyczne władze różnorodności etnicznej Polski, wprowadzenie kompromisowych rozwiązań prawnych, obecność mniejszości narodowych w przestrzeni publicznej spowodowały zmiany w relacjach niepolskich narodowości z większością społeczeństwa, co z jednej strony prowadzi do ich upodmiotowienia, z drugiej wywołuje krytyczne opinie i spory, zwłaszcza na poziomie lokalnym.

Po upływie kilkudziesięciu lat i licznych przekształceniach sytuacji politycznej i prawnej można pokusić się o zbadanie, w jaki sposób polityka państwa, zarówno w warunkach ustroju totalitarnego, jak i demokratycznego wpływa na strukturę narodowościową. W jaki sposób system polityczny i jego zmiany warunkują relacje między większością a mniejszościami narodowymi? Jak w różnych okresach kształtowała się tożsamość narodowa oraz instytucjonalizacja działalności społecznej i kulturalnej mniejszości narodowych i etnicznych „skazanych” przez władze na rozproszenie i stopniową asymilację? Co było głównymi przyczynami zróżnicowanej sytuacji społeczno-politycznej poszczególnych mniejszości w okresie PRL? Czy zmiany ustrojowe, zapoczątkowane w 1989 roku, umożliwiły w praktyce równoprawne funkcjonowanie poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych? W jaki sposób liderzy mniejszości postrzegają i oceniają obecną sytuację narodowości, które reprezentują? Co obecnie jest głównymi kwestiami spornymi i konfliktogennymi w relacjach mniejszości–państwo polskie, a zwłaszcza mniejszości–społeczeństwo polskie? Jakie czynniki w największym stopniu wpływają współcześnie na zmiany liczebności oraz rozmieszczenia i stopnia koncentracji niepolskich narodowości? Na ile metody przeprowadzenia spisów powszechnych kreują strukturę narodowościową Polski? Jaka rolę odgrywają mniejszości narodowe

w polityce zagranicznej Polski, a zwłaszcza w relacjach z sąsiadami? W jaki sposób na przekształcenia kulturowe, gospodarcze i społeczne wpływa napływ imigrantów z państw pozaeuropejskich? Jakie są przyczyny i konsekwencje bardzo dynamicznego wzrostu liczebności i różnorodności mniejszości etniczno-regionalnych? Na ile przyczynia się do tego postępująca regionalizacja Unii Europejskiej? Co składa się na poczucie odrębności poszczególnych grup etniczno-regionalnych? Czy zdecydowana dominacja w strukturze narodowościowej Polski mniejszości regionalnych spowoduje tendencje autonomiczne lub separatystyczne? Czy postępująca integracja, globalizacja i unifikacja polityczna, gospodarcza i kulturowa Europy przyczyni się do całkowitego ujednoczenia narodowościowego Polski, czy wręcz przeciwnie, spowoduje odrodzenie różnych typów tożsamości etnicznej oraz intensyfikację regionalizmów? Jaką rolę powinny odgrywać mniejszości narodowe, etniczne i regionalne w polityce, gospodarce i życiu społecznym Polski w kolejnych dekadach XXI wieku?

Tak sformułowane pytania są – oraz nadal powinny być – zasadniczymi problemami badawczymi, podejmowanymi w ramach geograficzno-politycznych badań dotyczących współczesnej struktury narodowościowej Polski.

4. Metody badawcze problematyki narodowościowej

Badanie zjawisk dotyczących zagadnień narodowościowych jest utrudnione przez bardzo wiele czynników, wśród których najważniejszy jest jeden z podstawowych problemów w nauce, czyli zachowanie obiektywizmu i rzetelności naukowej, wyzbycie się stronniczości.

Trudności, które napotyka naukowiec zajmujący się badaniem kwestii narodowościowych można najogólniej podzielić na endo- i egzogeniczne (Sobczyński, Grabowska 1993; Sobczyński 2012). Podstawowe znaczenie mają bariery o charakterze endogenicznym, których pokonanie ma decydujący wpływ dla prowadzonych badań. Żaden badacz nie jest wolny od określonej przynależności narodowościowej i wychowania w określonym duchu religijnym. Są to determinanty poważnie obciążające i występują niezależnie od tego, czy wywodzi się on spośród większości społeczeństwa, czy jest przedstawicielem mniejszości i stanowią główną barierę o charakterze endogenicznym oraz podstawową trudność w podjęciu badań mniejszości narodowych. Aby ją przełamać, badacz musi odrzucić własne, indywidualne podejście do rzeczywistości, by stać się neutralnym światopoglądowo i móc obiektywnie przedstawić fakty. W badaniach narodowościowych jest to istotniejsze niż w wielu innych naukach (Sobczyński, Grabowska 1993).

Grupa barier egzogenicznych jest znacznie bardziej rozbudowana i w dużej mierze zależna od aktualnej sytuacji społeczno-politycznej. Można wśród nich wymienić dostęp do obiektywnej i rzetelnej dokumentacji statystycznej (w Polsce do wyników spisu z 2002 roku nie było żadnych dostępnych danych

statystycznych dotyczących struktury narodowościowej państwa), politykę państwa wobec mniejszości (szczególnie uciążliwą w warunkach ustroju totalitarnego) oraz rozproszenie przestrzenne mniejszości narodowych. Jednak największym problemem jest kwestia przełamania nieufności respondentów. Tak jak główną barierą endogeniczną jest przełamanie świadomości narodowej i religijnej badacza, tak podstawową egzogeniczną barierą społeczną jest analogiczna świadomość obiektu badawczego, czyli przedstawiciela mniejszości. Chociaż teoretycznie możliwe są badania mniejszości bez osobistego kontaktu badacza z ich przedstawicielami, to jednak wartość poznawcza takich badań jest niewielka. Szczególne trudności napotyka się przy badaniach mniejszości narodowych, które mają negatywne doświadczenia historyczne, doznały krzywd i prześladowań ze strony państwa bądź większości społeczeństwa i obawiają się powrotu tendencji nacjonalistycznych (Sobczyński, Grabowska 1993). W polskich realiach dotyczy to niestety zdecydowanej większości niepolskich narodowości.

W badaniach nad mniejszościami kontekst badawczy i interakcja „badacz–podmiot badania” zawsze jest obciążony uwarunkowaniami etniczności lub dychotomii „swój–obcy”, dlatego też konieczne jest uwzględnienie tła społecznego danej sytuacji badawczej, wynikającego z uwarunkowań politycznych, kulturowych, religijnych i etnicznych. W warunkach postępującej demokracji nieufność oraz obawy o ujawnienie poglądów i postaw przez respondentów wywodzących się z mniejszości wydają się odchodzić w przeszłość (Sobczyński 2012). Obiektywna i rzetelna ocena relacji między większością a mniejszością narodową w państwie jest dodatkowo utrudniona różnymi celami, interesami i punktami widzenia obu stron. Mniejszość narodowa zawsze funkcjonuje w poczuciu zagrożenia o utratę własnej tożsamości i jest skłonna dopatrywać się w polityce państwa celowych działań asymilacyjnych. Z kolei naród dominujący bardzo często nie rozumie, lekceważy czy wręcz nie dostrzega problemów poszczególnych mniejszości (Halczak 2006).

Najczęściej badania mniejszości narodowych, etnicznych czy regionalnych w Polsce są ograniczone tylko do jednej mniejszości, jednego regionu geograficznego lub jednego okresu polityczno-historycznego. Także w opracowaniach zbiorowych, dotyczących wielu mniejszości, poszczególne narodowości przedstawiane są nie tylko przez różnych autorów, ale także z różnego punktu widzenia i za pomocą różnych metod badawczych, co skutecznie utrudnia analizy porównawcze. Jest to najczęściej związane z wyraźną „specjalizacją” poszczególnych badaczy i pomimo dużej wartości merytorycznej poszczególnych opracowań, stanowi mankament dorobku dotyczącego struktury narodowościowej Polski.

Większą wartość poznawczą mają syntezy, obejmujące swym zakresem szerokie spektrum uwarunkowań zróżnicowanej sytuacji poszczególnych mniejszości, z zastosowaniem metody porównawczej podczas analizy procesów politycznych, narodowościowych oraz społecznych, zarówno w aspekcie

czasowym (pomiędzy kolejnymi „dekadami przemian politycznych”), geograficznym (pomiędzy poszczególnymi regionami Polski oraz jednostkami podziału administracyjnego), jak i etnicznym (pomiędzy poszczególnymi mniejszościami narodowymi, etnicznymi, regionalnymi). Badania porównawcze pozwalają wyciągnąć szereg wniosków odnoszących się zarówno do przeszłości, współczesnej sytuacji społeczno-politycznej mniejszości, jak i ułatwiają przedstawianie prognoz wybiegających w przyszłość. Tego typu syntetyczne opracowania ułatwiają także zachowanie obiektywizmu, pozwalają niwelować stereotypy i uogólnienia. Poszczególne narodowości zamieszkujące w Polsce nie są grupami izolowanymi w polskim społeczeństwie oraz pomiędzy sobą (zarówno w rozumieniu geograficznym, politycznym, gospodarczym, społecznym, jak i kulturowym), wchodzi w rozmaite interakcje, podlegają tym samym procesom politycznym i gospodarczym, dlatego też powinny być badane w ramach studiów porównawczych w jak najszerszym spektrum czasowym, przestrzennym oraz narodowościowym.

Zasadniczym punktem wyjścia do podejmowania badań geograficznych nad strukturą narodowościową Polski jest analiza i synteza materiału źródłowego, zwłaszcza historycznego, zawartego w archiwach i literaturze naukowej. Odwołanie się do materiałów historycznych jest niezbędne w celu rzetelnego przedstawienia przemian sytuacji politycznej, narodowościowej i społecznej mniejszości narodowych.

Relatywnie nowym punktem wyjścia do części analiz, zwłaszcza w ujęciu przestrzennym, oraz swoistą bazą danych stały się wyniki spisów powszechnych z 2002 i 2011 roku. Dzięki zmianom polityczno-prawnym w Polsce, po raz pierwszy od kilkudziesięciu lat uwzględniły one dwa kryteria etniczności: narodowość oraz język, co m.in. pozwoliło na weryfikację wcześniejszych subiektywnych szacunków dotyczących liczebności mniejszości narodowych i etnicznych, umożliwiło kartograficzne przedstawienie struktury narodowościowej Polski oraz jej zmian w pierwszej dekadzie XXI wieku. Niestety, w obu spisach ludności zastosowano odmienne metody pozyskiwania danych oraz określania liczebności poszczególnych narodowości, co utrudniło, ale nie uniemożliwiło, przeprowadzenie studiów porównawczych. Także wyniki obu spisów (w części dotyczącej kwestii narodowości) oraz procedury ich przeprowadzenia wzbudziły duże kontrowersje i spowodowały liczne zarzuty⁸. Wszelkie statystyki narodowościowe, co słusznie podkreślali m.in. J. Tomaszewski (1985ab, 1991), P. Eberhardt (1996), H. Chałupczak i T. Browarek (1998) oraz A. Gawryszewski (2005) dotyczą kwestii bardzo delikatnych, subiektywnych i trudno mierzalnych, dlatego zawsze będą obarczone błędami, a ich wyniki będą budzić większe lub mniejsze emocje i kontrowersje oraz wymagać bardzo ostrożnej interpretacji. Ponadto ich wiarygodność jest niejednokrotnie

⁸ Obszernie zostało to omówione m.in. w: M. Barwiński (2013, s. 237–308 oraz 2014a).

wypadkową aktualnej polityki narodowościowej państwa w okresie spisowym. Mimo to statystyka narodo-wościowa nie tyle nawet w aspekcie ilościowym, co w szczególnie istotnym dla geografów aspekcie przestrzennym, umożliwiającym ukazanie za pomocą metod kartograficznych rozmieszczenia poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych, jest bardzo ważnym narzędziem badawczym. Zwłaszcza, że w Polsce przez kilkadziesiąt lat była narzędziem niedostępnym.

Dane statystyczne uzyskane w trakcie spisów powszechnych umożliwiają także sięgnięcie po metody analizy przestrzennej (GIS) i stwarzane przez nie możliwości wnioskowania, m.in. miary koncentracji przestrzennej czy miary centrograficzne. Podstawowym ograniczeniem stosowania metod analizy przestrzennej jest niekompletność i nieporównywalność danych gromadzonych, opracowanych i udostępnianych przez GUS (zwłaszcza w kontekście dwóch ostatnich spisów ludności) oraz niejednokrotnie ich zbyt ogólny zakres przestrzenny, a zwłaszcza brak publikacji szczegółowych i pełnych danych statystycznych dotyczących struktury narodowościowej według poszczególnych jednostek administracyjnych.

Istotne znaczenie, szczególnie przy weryfikacji i uzupełnieniu danych dotyczących aktualnej sytuacji mniejszości narodowych oraz poznaniu postaw i opinii przedstawicieli badanych narodowości, mają geograficzne badania terenowe, powiązane z socjologicznymi badaniami jakościowymi oraz ilościowymi. Szczególnie wartościowe poznawczo jest przeprowadzenie wywiadów z liderami organizacji narodowościowych. Dobre efekty daje zastosowanie metody tzw. wywiadu pogłębionego, polegającego na rozmowie z respondentem na podstawie – zapewniającego porównywalność – scenariusza wywiadu, zawierającego wyłącznie pytania otwarte, dające całkowitą swobodę wypowiedzi. Podczas tego typu wywiadu badacz, śledząc odpowiedzi, ma możliwość zadawania kolejnych pytań pogłębiających i uszczegółwiających temat. Celowy dobór respondentów ma na celu poznanie opinii najbardziej aktywnej i zarazem kompetentnej grupy działaczy organizacji narodowościowych oraz porównanie poglądów liderów różnych organizacji zarówno tej samej, jak i różnych mniejszości. Wywiady mogą dotyczyć m.in. funkcjonowania poszczególnych organizacji, ich struktur przestrzennych, głównych postulatów zgłaszanych do władz lokalnych i centralnych, zasadniczych punktów spornych, sukcesów i porażek poszczególnych stowarzyszeń, współpracy z innymi organizacjami narodowościowymi, ewentualnego wsparcia ze strony państwa macierzystego, postrzegania wpływu przemian politycznych na dawną i obecną sytuację mniejszości, a także opinii dotyczących wyników spisów powszechnych oraz funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych. Nawet relatywnie nieliczne rozmowy z liderami środowisk narodowościowych (badania jakościowe), z reguły dobrze zorientowanymi w problematyce społeczności, które reprezentują, dają niekiedy lepsze efekty poznawcze niż zakrojone na dużo szerszą skalę badania socjologiczne wśród ogółu przedstawicieli danej mniejszości narodowej

(badania ilościowe), choć wybór optymalnej metody jest uzależniony od rodzaju informacji, którą chcemy uzyskać. Ponadto materiał zebrany w trakcie badań ilościowych (np. ankietowych lub wywiadu kwestionariuszowego) może być następnie poddany obróbce metodami statystycznymi oraz przedstawiony za pomocą różnorodnych metod kartograficznych, co istotnie podnosi jego wartość. Jednak informacje uzyskane podczas bezpośrednich rozmów z przedstawicielami mniejszości narodowych należy ostrożnie interpretować, uwzględniając kontekst wynikający z uwarunkowań etnicznych, religijnych, kulturowych, politycznych i społecznych. Wyniki mogą być bardzo silnie obciążone przynależnością etniczną i wyznaniową badacza, bieżącą sytuacją polityczną oraz metodą doboru próby badawczej. Pomimo tych zastrzeżeń, badania oparte na osobistym kontakcie naukowca z przedstawicielami badanej mniejszości mają bardzo dużą wartość poznawczą zwłaszcza, że jakość kolejnych dostarczanych przez GUS danych statystycznych jest daleka od oczekiwań, a utrwalenie w Polsce zasad demokracji i wolności wypowiedzi istotnie zmniejszyło obawy członków grup mniejszościowych przed wyrażaniem własnych niezależnych opinii i postaw.

5. Wnioski

Powszechność procesów globalizacji i unifikacji społecznej oraz dominacji kultury masowej wywołuje potrzebę przynależności do lokalnej ojczyzny, a postępująca integracja polityczna i gospodarcza Europy, zwrot ku etniczności, wzrost zainteresowania problematyką często niewielkich wspólnot narodowych, kulturowych i regionalnych. W Europie Środkowej i Wschodniej powrót do tematyki etnicznej został dodatkowo zintensyfikowany przemianami geograficzno-politycznymi oraz geopolitycznymi początku lat 90. XX w. Problematyka zróżnicowania narodowego w warunkach totalitaryzmu tłumiona, marginalizowana lub całkowicie pomijana, stała się elementem polityki wewnętrznej i zagranicznej poszczególnych państw. Harmonijne relacje pomiędzy różnymi grupami narodowymi w krajach komunistycznych okazały się kolejnym propagandowym mitem, którego upadek doprowadził do dezintegracji wielonarodowych państw oraz licznych konfliktów zbrojnych na Bałkanach i obszarze byłego ZSRR.

W przypadku Polski przejście od obrazu jednolitego etnicznie społeczeństwa do uznania jego zróżnicowania oraz upodmiotowienie mniejszości narodowych i związana z tym ich obecność w życiu publicznym, z powodu niewielkiej liczebności i rozproszenia poszczególnych mniejszości wywołało zainteresowanie zwłaszcza wśród naukowców, a emocje głównie w społecznościach lokalnych. Mniejszości narodowe i etniczne z racji niewielkiego potencjału demograficznego, gospodarczego i politycznego nie stanowią zagrożenia dla integralności terytorialnej i politycznej Polski, ani dla dominacji polskiego

języka i kultury. Wręcz przeciwnie – to państwo polskie ze swoim potencjałem ludnościowym, ekonomicznym, kulturowym, językowym, medialnym, systemem szkolnictwa oraz nacjonalistycznym nastawieniem części społeczeństwa jest realnym zagrożeniem dla odrębności narodowej i kulturowej nielicznych oraz rozproszonych mniejszości.

Mimo pewnych różnic, wszystkie tzw. mniejszości tradycyjne są silnie zintegrowane ze społeczeństwem polskim, według integracji rozumianej „jako branie udziału w życiu większości i współtworzeniu kultury większości bez porzucania własnych wzorów” (Budyta-Budzyńska 2010). Nie są to grupy izolowane w rozumieniu geograficznym, politycznym, społecznym, kulturowym lub gospodarczym.

O powszechnych, zwłaszcza w socjologii, modelach integracji grup mniejszościowych można mówić m.in. wobec muzułmanów w zachodniej Europie, Romów w środkowej Europie, ewentualnie Wietnamczyków w Polsce, ale z pewnością nie wobec mieszkających w Polsce np. Niemców, Ukraińców, Białorusinów, Żydów, Litwinów, Ślązaków czy Kaszubów.

Mimo to, Polska, choć w stopniu dużo mniejszym niż zachodnia Europa, nie uniknie wielokulturowości, gdyż żadna z mniejszości w całości nie wyemigruje, ani całkowicie się nie zasymiluje. Jednak realnie istniejąca wielonarodowość jest zjawiskiem marginalnym, a Polska, mimo przekształceń polityczno-ustrojowych ostatnich lat, nadal jest jednym z najbardziej homogenicznych państw narodowych na świecie.

Nadrzędnym czynnikiem warunkującym przekształcenia narodowościowe Polski była i nadal jest polityka państwa wobec mniejszości narodowych, zarówno w aspekcie negatywnym (do 1989 roku), jak i pozytywnym (od początku lat 90. XX wieku). Bezpośrednią konsekwencją decyzji politycznych ostatnich kilkudziesięciu lat były zasadnicze zmiany rozmieszczenia, stopnia koncentracji terytorialnej i liczebności mniejszości narodowych oraz uwarunkowań ich sytuacji prawnej i instytucjonalnej. W polityce tej bardzo dużą rolę odgrywały – mniej lub bardziej uzasadnione – obawy władz wobec niektórych mniejszości (zwłaszcza Niemców i Ukraińców) lub przychylność wobec innych (np. Białorusinów, Greków). Zróżnicowane oceny potencjalnego zagrożenia lub potencjalnej „przydatności” poszczególnych mniejszości powodowały zróżnicowaną politykę państwa wobec wszystkich członków danej zbiorowości.

Dyskryminacyjne i asymilacyjne posunięcia władz PRL wobec mniejszości narodowych i etnicznych miały przyzwolenie, a niekiedy wyraźne poparcie społeczne (m.in. powojenne wysiedlenia Niemców i Ukraińców czy kampania antysemicka w 1956 oraz 1968 roku). Często było ono konsekwencją nacjonalistycznej retoryki władz, wielokrotnie skutecznie wykorzystywanej wobec przeciwników politycznych oraz służącej kierowaniu niezadowolonej społecznej przeciwko ludności niepolskiej. Także ugrupowania opozycyjne wobec władz, zarówno zbrojne w latach 40. XX wieku, jak i polityczne w latach 80. tegoż wieku miały negatywny lub, w najlepszym przypadku, obojętny stosunek

wobec mniejszości narodowych, tylko sporadycznie podejmując działania, które świadczyły o tym, że dostrzegają obywateli polskich niepolskiej narodowości⁹. Z kolei poszczególne mniejszości narodowe traktowały nieufnie i niechętnie opozycję polityczną lat 80. XX wieku, głównie z powodu postrzegania jej jako ruchu narodo-polskiego i katolickiego. Wyjątkiem była część liderów środowiska ukraińskiego wywodzących się z ruchów studenckich o nastawieniu anty-komunistycznym.

Od początku lat 90. ubiegłego wieku sytuacja polityczno-prawna mniejszości narodowych wyraźnie zmieniła się na korzyść, nastąpiło ich upodmiotowienie i pluralizacja instytucjonalna. Towarzyszyły temu zmiany postaw mniejszości oraz ich relacji z większością polskiego społeczeństwa. Poszczególne narodowości w różny sposób wykorzystały nowe uwarunkowania prawne, polityczne i ekonomiczne. Zależało to głównie od ich koncentracji terytorialnej (czynnik dużo istotniejszy niż sama liczebność), stopnia odrębności od polskiej większości (narodowej, językowej, wyznaniowej, kulturowej), wewnętrznej integracji (zwłaszcza instytucjonalnej), aktywności (zarówno elit, jak i członków mniejszości), relacji z zagraniczną ojczyzną (ich intensywności i charakteru).

Zbiorowości o silnej koncentracji terytorialnej, wyraźnej odrębności narodowej i językowej, dobrze rozwiniętym szkolnictwie, zintegrowane organizacyjnie, wspierane przez instytucje i rodaków z państwa macierzystego (np. Niemcy, Litwini) potrafią wykorzystać przywileje prawne (zwłaszcza wynikające z przepisów Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym) i są w stanie utrzymać własną odrębność i tożsamość. Mniejszości rozproszone w wyniku przesiedleń (Ukraińcy), które jeszcze dodatkowo są podzielone i zróżnicowane pod względem tożsamości narodowej oraz rozbite instytucjonalnie (Łemkowie), borykają się z większymi problemami organizacyjnymi (dotyczącymi działalności stowarzyszeń i szkolnictwa czy uczestnictwa we władzach samorządowych), mają zdecydowanie mniejsze możliwości korzystania z przywilejów prawnych, są w większym stopniu narażone na asymilację. Z kolei nawet relatywnie duża liczebność, koncentracja terytorialna oraz bezpośrednia bliskość zagranicznej ojczyzny (Białorusini) nie gwarantują utrzymania odrębności narodowej. Głównymi przeszkodami jest bierność i podatność na asymilację, niewielki stopień integracji grupowej (poza silną integracją wyznaniową) oraz brak wsparcia i identyfikacji z zagraniczną ojczyzną.

Osobną kwestią są mniejszości etniczno-regionalne, zwłaszcza Ślązacy. Przedefiniowanie tożsamości i aspiracji z grupy regionalno-kulturowej w grupę narodo-regionalną napotyka trudności i opór, nie tylko wśród części społeczeństwa polskiego i polityków, ale także podziały wśród samych

⁹ Do nielicznych wyjątków należy m.in. przyjęcie uchwały w sprawie mniejszości narodowych na I Zjeździe „Solidarności” w 1981 r. czy kampania wyborcza w 1989 r. i umieszczenie działaczy ukraińskich na listach wyborczych Komitetu Obywatelskiego przy Lechu Wałęsie.

Ślązaków. Sprawa uznania lub nieuznania narodowości śląskiej budzi wiele kontrowersji i sporów od połowy lat 90. XX wieku. Spory te przybrały na sile po spisach powszechnych w 2002 i 2011 roku, w których narodowość śląska była najczęściej deklarowaną niepolską narodowością. Jednak coraz liczniejsze identyfikacje śląskie nie zmieniły jej statusu prawnego. Nadal nie jest oficjalnie uznaną mniejszością etniczną (mimo, że spełnia wszystkie zawarte w polskim prawie warunki stawiane przed mniejszościami etnicznymi), a język śląski, którego używanie zadeklarowało podczas spisu w 2011 roku ponad 500 tys. osób, nadal nie ma, tak jak język kaszubski (deklarowany przez ok. 100 tys. osób), statusu języka regionalnego¹⁰. Niezrozumienie dla śląskich aspiracji narodowościowych, spowodowane głównie brakiem wiedzy dotyczącej złożoności losów mieszkańców różnych regionów Polski, wydaje się głównym czynnikiem mobilizującym i jednoczącym Ślązaków.

Mniejszości narodowe, etniczne, regionalne – z definicji – nie mają w skali kraju pozycji dominującej, nie tylko w aspekcie ilościowym. W Polsce, podobnie jak w wielu innych państwach, większość narodu narzuca standardy prawne, obyczajowe, kulturowe. W warunkach państwa demokratycznego dominacja większości nie musi oznaczać dyskryminacji i upośledzenia mniejszości, wskazuje raczej na jej naturalną przewagę demograficzną, językową, polityczną i kulturową. Państwo zapewnia obywatelom równe prawa, zabrania dyskryminacji, jednocześnie wymagając od wszystkich, także od obywateli innej narodowości, lojalności i przestrzegania obowiązującego prawa. Jednak równość polityczno-prawna nie jest równoznaczna z faktyczną równością w zakresie używania języka, kultywowania obyczajów i narzucania wzorców kulturowych, szczególnie w przypadku tak wyraźnej jak w Polsce dysproporcji liczebnej pomiędzy narodem dominującym a poszczególnymi mniejszościami.

Dlatego mniejszości narodowych i etnicznych żyjących w warunkach państwa narodowego nie wystarczy tolerować, trzeba je dodatkowo chronić i wspierać. Dotyczy to także realiów polityczno-prawnych demokratycznej i liberalnej Polski. Jak powiedział na początku XIX wieku czwarty prezydent USA, James Madison, „większość może lekceważyć interesy i prawa mniejszości, dlatego wymagają one ochrony nawet w demokracji”. Mimo upływu 200 lat słowa te nadal zachowują aktualność. Odrębną kwestią są wzajemne relacje między narodem dominującym a poszczególnymi mniejszościami. Tylko w niewielkim stopniu są one uzależnione od zapisów prawnych i działań administracji państwowej, a zmiany postaw społecznych wśród większości

¹⁰ W wyniku starań działaczy śląskich oraz kilkakrotnych apelacjach sądowych, dnia 07.09.2012 roku zostało zarejestrowane Stowarzyszenie Osób Narodowości Śląskiej, co jednak nadal nie rozstrzyga kwestii formalnego, oficjalnego uznania narodowości śląskiej. Dnia 05.12.2013 roku Sąd Najwyższy stwierdził, że Ślązaków nie można uznać za osobny naród i dlatego Stowarzyszenie Osób Narodowości Śląskiej nie powinno zostać zarejestrowane pod taką nazwą.

i mniejszości są procesem powolnym i długotrwałym, silnie obciążonym stereotypami i historią.

Zdecydowana większość zamieszkujących współczesną Polskę mniejszości narodowych, etnicznych i regionalnych jest częścią historycznego, kulturowego i politycznego dziedzictwa Rzeczypospolitej, jest świadectwem dawnej złożoności i wielokulturowości Polski, częścią jej historii, teraźniejszości i – należy mieć nadzieję, że także – przyszłości. Należą do mniejszości, które mimo, że „inne”, odrębne pod względem tożsamości narodowej, językowej czy wyznaniowej, są „u siebie”, z wszelkimi wynikającymi z tego prawami i obowiązkami.

Dlatego też, dalsze prowadzenie badań struktury narodowościowej Polski jest niezbędne, głównie z powodu dynamicznych zmian, jakim współcześnie podlega (ilościowych, jakościowych, terytorialnych, instytucjonalnych, kulturowych, społecznych, politycznych), rosnącego znaczenia autochtonicznych grup regionalnych oraz narodowości wywodzących się z pozaeuropejskiego kręgu kulturowego, a także przekształceń geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjnych zmieniających Europę.

LITERATURA

- Adamczuk L., Łodziński S. (red.), 2006, *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku*, Warszawa.
- Andrzejewski Cz., 1919, *Żywiot niemiecki w zachodniej Polsce*, Przegląd Statystyczny, Poznań.
- Awramiuk-Godun A., 2008a, *Pogranicza kulturowe w nauczaniu geografii Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, 39, Warszawa, s. 35–42.
- Awramiuk-Godun A., 2008b, *Szkolnictwo mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, „Geografia w Szkole”, 3, Warszawa, s. 5–10.
- Awramiuk-Godun A., 2011, *Zróżnicowanie kulturowe Polski a kształcenie geograficzne*, [w:] Cudowska A., *Kierunki rozwoju edukacji w zmieniającej się przestrzeni społecznej*, Białystok, s. 595–602.
- Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków.
- Babiński G., 1998, *Metodologiczne problemy badań etnicznych*, Kraków.
- Babiński G., 2004, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w świetle spisu ludności z roku 2002*, „Studia Socjologiczne”, 1(172), s. 139–152.
- Baranowska M., Rykała A., 2009, *Multicultural city in a United Europe – the case of Łódź*, [w:] Sobczyński M. (red.), *Historical regions divided by the borders. General problems and regional issue*, „Region and Regionalism”, 9(1), Łódź–Opole, s. 257–268.
- Barbag J., 1987, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa.
- Barwiński M., 1998, *Political Conditions of Transborder Contacts of Lemkos Living on Both Sides of the Carpathian Mountains*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems*, „Region and Regionalism”, 3, Opole–Łódź, s. 233–240.

- Barwiński M., 1999, *Współczesna tożsamość etniczna i kulturowa Łemków na obszarze Łemkowszczyzny – uwarunkowania i konsekwencje*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 2, Łódź, s. 53–69.
- Barwiński M., 2001a, *Stereotypy narodowościowo-religijne na Podlasiu*, [w:] Lesiuk W., Trzcielińska-Polus A. (red.), *Colloquium Opole 2000 – Stereotypy i uprzedzenia w stosunkach między Polakami, Niemcami i Czechami*, Opole, s. 192–199.
- Barwiński M., 2001b, *Contemporary national and religious diversification of inhabitants of the Polish-Belorussian borderland – the case of Hajnówka district*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Changing role of border areas and regional policies*, „Region and Regionalism”, 5, Opole–Łódź, s. 180–184.
- Barwiński M., 2003, *Lemkos as a small relict nation*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *The role of ethnic minorities in border regions*, „Region and Regionalism”, 6(1), Łódź–Opole, s. 39–47.
- Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź.
- Barwiński M., 2005a, *Współczesne stosunki narodowościowo-religijne na Podlasiu*, [w:] Malikowski M., Wojakowski D. (red.), *Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badań regionalnych, etnicznych i lokalnych*, Kraków, s. 172–194.
- Barwiński M., 2005b, *The contemporary ethnic and religious borderland in Podlasie Region*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Historical, ethnic and geographical problems of borderlands*, „Region and Regionalism”, 7(2), Opole–Łódź, s. 81–90.
- Barwiński M., 2006, *Liczebność i rozmieszczenie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w 2002 roku a wcześniejsze szacunki*, [w:] Bieńkowska-Ptasznik M., Krzysztofek K., Sadowski A. (red.), *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, t. 1, Białystok, s. 345–370.
- Barwiński M., 2008a, *Konsekwencje zmian granic i przekształceń politycznych po II wojnie światowej na liczebność i rozmieszczenie Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce*, [w:] Eberhardt P. (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, „Prace Geograficzne”, 218, Warszawa, s. 217–236.
- Barwiński M., 2008b, *Wpływ granic oraz uwarunkowań politycznych na zmiany struktury narodowościowej i wyznaniowej na przykładzie Podlasia*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź, s. 48–65.
- Barwiński M., 2009a, *Rozmieszczenie i liczebność Łemków w Polsce na podstawie wyników spisu powszechnego z 2002 roku – uwarunkowania i kontrowersje*, [w:] Dudra S., Halczak B., Betko I., Smigiel M. (red.), *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 2, Zielona Góra, s. 15–28.
- Barwiński M., 2009b, *The contemporary Polish-Ukrainian borderland – its political and national aspect*, [w:] Sobczyński M. (red.), *Historical regions divided by the borders. General problems and regional issue*, „Region and Regionalism”, 9(1), Łódź–Opole, s. 187–208.
- Barwiński M., 2009c, *Mniejszość litewska na tle przemian politycznych Polski po II wojnie światowej*, [w:] Kulesza M. (red.), *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, Legnica–Łódź, s. 48–65.
- Barwiński M., 2010, *Changes in the social, political and legal situation of national and ethnic minorities in Poland after 1990*, [w:] Kitowski J. (red.), *20 years of socio-economic transformations in countries of Central and Eastern Europe – an attempt of accounts*, „Geopolitical Studies”, 16, Warszawa, s. 223–244.

- Barwiński M., 2011, *Ukraińcy na Podlasiu – geneza, kontrowersje, współczesność*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 11, Łódź, s. 123–144.
- Barwiński M., 2012a, *Łemkowszczyzna jako region etniczno-historyczny*, [w:] Pawłowska A., Rykiel Z. (red.), *Region i regionalizm w socjologii i politologii*, Rzeszów, s. 136–154.
- Barwiński M., 2012b, *Stosunki międzypaństwowe Polski z Ukrainą, Białorusią i Litwą po 1990 roku w kontekście sytuacji mniejszości narodowych*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, nr 1, Łódź, s. 139–166.
- Barwiński M., 2013, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*, Łódź.
- Barwiński M., 2014a, *Struktura narodowościowa Polski w świetle wyników spisu powszechnego z 2011 roku*, „Przegląd Geograficzny”, 86(2), s. 217–241.
- Barwiński M., 2014b, *Mniejszość litewska w Polsce. Studium przypadku gminy Puńsk*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 34, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 137–153.
- Barwiński M., Leśniewska K., 2013, *The comparison of the contemporary situation of national minorities in Poland and Lithuania*, „Geografijos metraštis (Annales Geographicae)”, 46, s. 46–61.
- Barwiński M., Leśniewska K., 2014a, *The contemporary situation of Polish minority in Lithuania and Lithuanian minority in Poland from the institutional perspective*, „Geographia Polonica”, 87(1), s. 27–46.
- Barwiński M., Leśniewska K., 2014b, *Sytuacja mniejszości narodowych w Polsce i na Litwie – studium porównawcze*, „Przegląd Geograficzny”, 86(4), s. 499–524.
- Berdychowska B. (red.), 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku*, Warszawa.
- Bergman A., 1984, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Berlińska D., 1999, *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim w poszukiwaniu tożsamości*, Opole.
- Biernacka M., 1973, *Osady uchodźców greckich w Bieszczadach*, „Etnografia Polska”, 17(1), Warszawa, s. 83–94.
- Borzyszkowski J., Mordawski J., Treder J., 1999, *Historia, geografia, język i piśmiennictwo Kaszubów*, Gdańsk.
- Budyta-Budzyńska M., 2003, *Mniejszości narodowe – bogactwo czy problem? Instytucjonalizacja mniejszości narodowych w Polsce w latach 1989–2002*, Warszawa.
- Budyta-Budzyńska M., 2010, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa.
- Buzek J., 1909, *Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne*, t. 21, z. 2, Lwów.
- Byczkowski J., 1976, *Mniejszości narodowe w Europie 1945–1974 (wybrane zagadnienia)*, Opole.
- Chałupczak H., 2006, *Liczba mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w świetle powszechnego spisu ludności z 2002 roku oraz badań naukowych*, [w:] Michalik E., Chałupczak H. (red.), *Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, Lublin, s. 263–270.
- Chałupczak H., Browarek T., 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin.
- Czajkowski J. (red.), 1992, *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Rzeszów.

- Czekanowski J., 1918, *Stosunki narodowościowo-wyznaniowe na Litwie i Rusi w świetle źródeł oficjalnych*, „Prace Geograficzne”, 1, Lwów.
- Dolińska K., 2009, *Potoczny i ideologiczny poziom doświadczenia śląskości. Ślązacy w poszukiwaniu odrębności?*, Wrocław.
- Domagała B., 1996, *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach. Rodowód kulturowy, organizacja, tożsamość*, Olsztyn.
- Drozd R., 1997, *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa.
- Drozd R., 2001, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa.
- Drozd R., 2013, *Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1974–2005)*, Warszawa.
- Drozd R., Halczak B., 2010, *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989*, Warszawa.
- Dudra S., 2008, *Poza małą ojczyznę. Łemkowie na Ziemi Lubuskiej*, Wrocław.
- Dudra S., Nitschke B. (red.), 2010, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*, Kraków.
- Dudra S., Nitschke B. (red.), 2013, *Stowarzyszenia mniejszości narodowych, etnicznych i postulowanych w Polsce po II wojnie światowej*, Kraków.
- Dudziński A., 1919, *Polacy na Śląsku*, „Prace Geograficzne”, 4, Lwów.
- Dymsza L., 1911, *Sprawa chełmska*, Warszawa.
- Eberhardt P., 1994a, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa.
- Eberhardt P., 1994b, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa.
- Eberhardt P., 1996, *Między Rosją a Niemcami*, Warszawa.
- Eberhardt P., 1997, *Problematyka demograficzna pogranicza polsko-litewskiego*, „Przełęcz Geograficzny”, 69(1–2), s. 28–51.
- Eberhardt P., 1998, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa.
- Eberhardt P., 2006, *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, 28, s. 53–74.
- Eberhardt P., 2008, *Struktura narodowościowa ludności Polski*, „Rocznik Nauk Społecznych”, 36(1), s. 145–170.
- Eberhardt P., 2009, *Liczebność i rozmieszczenie ludności ukraińskiej na przełomie XX i XXI wieku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, 35, s. 49–64.
- Eberhardt P., 2010a, *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939–1950)*, Poznań.
- Eberhardt P., 2010b, *Osiągnięcia naukowe polskiej geografii narodowości*, „Czasopismo Geograficzne”, 81(3), Warszawa, s. 139–152.
- Faruga A., 2004, *Czy Ślązacy są narodem. Przemilczana historia Górnego Śląska*, Radzionków.
- Flaga M., 2002, *Mniejszość karaimska w Polsce – w przeszłości i obecnie*, „Czasopismo Geograficzne”, 73(1–2), Warszawa, s. 13–25.
- Gawryszewski A., 1969, *Polskie mapy narodowościowe, wyznaniowe i językowe. Bibliografia (lata 1827–1967)*, „Dokumentacja Geograficzna”, 4, Warszawa.
- Gawryszewski A., 1995, *Mapy narodowościowe, wyznaniowe i językowe Polski wykonane przez autorów obcych. Bibliografia (lata 1846–1967)*, „Dokumentacja Geograficzna”, 3, Warszawa.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa.
- Goetel W., 1935, *O Łemkowszczyźnie*, Kraków.

- Halczak B., 2006, *O konieczności prowadzenia badań porównawczych nad mniejszościami narodowymi w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] Halczak B. (red.), *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*, Zielona Góra, s. 9–16.
- Hałagida I., 2002, *Ukraińcy na ziemiach zachodnich i północnych Polski 1947–1957*, Warszawa.
- Hawryluk J., 1999, „Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn”. *Rusini-Ukraińcy na Podlasiu – fakty i kontrowersje*, Kraków.
- Heffner K., 1991, *Śląsk Opolski. Proces przekształceń ludnościowych i przestrzennych systemu osadnictwa wiejskiego*, Opole.
- Heffner K. (red.), 1998a, *Kluczowe problemy demograficzno-osadnicze obszarów przygranicznych Polska–Czechy*, Opole.
- Heffner K., 1998b, *Ethnically mixed regions in the Polish conceptions of regionalisation: the Opole Region in Silesia*, [w:] Burdack J., Grimm F.-D., Paul L. (red.), *The political geography of current East-West relations*, Lipsk, s. 214–230.
- Heffner K., Solga B., 2003, *The German minority of Opole Silesia as a minority of social and cultural borderland*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *The role of ethnic minorities in border regions*, „Region and Regionalism”, 6(1), Łódź–Opole, s. 73–81.
- Hołuszko M., 1993, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, Społeczeństwo Otwarte, 2, Warszawa.
- Hytrek-Hryciuk J., Strauchold G., Syrnyk J. (red.), 2011, *Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)*, Warszawa–Wrocław.
- Janicki W., 1999, *The distribution and significance of Tatar ethnic group in Poland*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Multicultural Regions and Cities*, „Region and Regionalism”, 4, Opole–Łódź, s. 146–153.
- Janicki W., 2000, *Tatarzy w Polsce – naród, grupa etniczna czy ‘ludzie pogranicza’?*, „Czasopismo Geograficzne”, 71(2), Warszawa, s. 173–181.
- Janicki W., 2009, *Minority recognition in nation-states – the case of Silesians in Poland*, [w:] Drobik T., Sumberova M. (red.), *Modern Human Geographical Thought*, Cambridge Scholar Publishing, s. 155–184.
- Janusz G., 2011, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin.
- Kersten K., 1963, *Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka zewnętrznych ruchów ludności*, [w:] *Polska Ludowa. Materiały i studia*, t. 2, Warszawa, s. 3–26.
- Kersten K., 1974, *Kształtowanie stosunków ludnościowych*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne*, Wrocław, s. 74–176.
- Kersten K., 1992, *Polacy, Żydzi, komunizm. Anatomia półprawd 1939–1968*, Warszawa.
- Kłóskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
- Kosiński L., 1963, *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1960*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, nr 40, Warszawa.
- Kosiński L., 1969, *Changes in the ethnic structure in East-Central Europe in 1930–1960*, „The Geographical Review”, 59(3), New York, s. 389–402.
- Koszałka M., Soja M., 2003, *The Bojko Region – extinct ethnic region of the Polish Carpathians*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *The role of ethnic minorities in border regions*, „Region and Regionalism”, 6(1), Łódź–Opole, s. 48–54.

- Koter M., 1993, *Geographical classifications of ethnic minorities*, [w:] Gosar A. (red.), *Geography and ethnicity*, „Geographica Slovenica”, 24, Ljubljana, s. 123–138.
- Koter M., 1995a, *Ludność pogranicza – próba klasyfikacji genetycznej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica”, 20, Łódź, s. 239–246.
- Koter M., 1995b, *A genetic classification of frontier peoples and multicultural border zones in Poland, Bohemia and Slovakia*, [w:] Baran V. (red.), *The boundaries and their impact on the territorial structure of region and state*, „Acta Universitatis Mattiae Belii Banska Bystrica. Geographical Studies”, 1, s. 37–45.
- Koter M., 1998, *Frontier peoples – origin and classification*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems*, „Region and Regionalism”, 3, Opole–Łódź, s. 28–38.
- Kowalski M., 1998a, *Wyznanie a preferencje wyborcze mieszkańców Białostoczczyzny (1990–1997)*, „Przegląd Geograficzny”, 70(3–4), Warszawa, s. 269–282.
- Kowalski M., 1998b, *Problematyka etniczna wschodniego pogranicza Polski*, [w:] Kitowski J. (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej. Próba syntezy*, Rzeszów, s. 285–294.
- Kowalski M., 1999, *Kulturowe uwarunkowania stosunków polsko-litewsko-białoruskich*, [w:] Kitowski J. (red.), *Problematyka geopolityczna Europy Środkowej i Wschodniej*, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego, 18, filia UMCS, Rzeszów, s. 77–88.
- Kowalski M., 2000, *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–1998*, „Geopolitical Studies”, 7, Warszawa.
- Kowalski M., 2002, *Mniejszość polska na Grodzieńszczyźnie, mniejszość białoruska na Białostoczczyźnie*, [w:] Sadowska-Snarska C. (red.), *Problemy rozwoju przygranicznych regionów wschodniej Polski*, Białystok, s. 89–106.
- Kowalski M., 2006, *Belarusians in Białystok region*, [w:] Kitowski J. (red.), *Regional transboundary co-operation in countries of Central and Eastern Europe – a balance of achievements*, „Geopolitical Studies”, 14, Warszawa, s. 477–487.
- Kowalski M., Solon J., 2008, *Ethnic diversity and regional development of eastern borderland regions in Poland, Lithuania and Latvia*, [w:] *Territorial dilemmas of socio-economic development in Europe*, Europa XXI, nr 18, IGIPZ PAN, Warszawa, s. 79–98.
- Krysiński A., 1928, *Liczba i rozmieszczenie Białorusinów w Polsce*, *Sprawy Narodowościowe*, 3–4, s. 351–378.
- Krysiński A., 1929, *Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce*, *odbitka ze Spraw Narodowościowych*, nr 6 (1928), Warszawa.
- Krysiński A., 1933, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931*, *odbitka ze Spraw Narodowościowych*, nr 6 (1932), z. 4–6, Warszawa.
- Krysiński A., 1937a, *Struktura narodowościowa miast polskich*, *odbitka ze Spraw Narodowościowych*, nr 11 (1937), z. 3, Warszawa.
- Krysiński A., 1937b, *Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu ludności 1931 r.*, *Sprawy Narodowościowe*, nr 6 (1937), s. 567–636.
- Kubijowicz W., 1921, *Przyczynek do antropogeografii Gorganów*, *Przegląd Geograficzny*, Kraków.
- Kubijowicz W., 1924, *Rozmieszczenie kultur i ludności w Karpatach Wschodnich*, Kraków.
- Kubijowicz W., 1927, *Życie pasterskie w Beskidach Magurskich*, Kraków.

- Kulesza M., 2010, *To po nich pozostało... (ślady wielowyznaniowej Łodzi we współczesnym krajobrazie kulturowym miasta)*, [w:] Kulesza M., Łapa M., Walicki J. (red.), *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, Łódź, s. 241–326.
- Kulesza M., 2013, *Wielokulturowe dziedzictwo Łodzi a współczesny krajobraz miasta*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, nr 2, Łódź, s. 11–46.
- Kulesza M., Koter M., 2005, *Ślady wielonarodowej i wielowyznaniowej Łodzi we współczesnym krajobrazie kulturowym miasta*, [w:] Koter M., Kulesza M., Puś M., Pytlas S. (red.), *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź, s. 137–300.
- Kulesza M., Rykała A., 2006, *Przeszłość i teraźniejszość – wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego na współczesny krajobraz miast Polski Środkowej*, „Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis. Folia Geographica”, 10, s. 300–308.
- Kurcz Z., 1995, *Mniejszość niemiecka w Polsce*, Wrocław.
- Kurcz Z. (red.), 1997, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Wrocław.
- Kwilecki A., 1963, *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 4, s. 85–103.
- Kwilecki A., 1964, *Problemy asymilacji mniejszości narodowych na Ziemiach Zachodnich na przykładzie Łemków*, Warszawa.
- Kwilecki A., 1970, *Fragmety najnowszej historii Łemków*, Warszawa.
- Kwilecki A., 1974, *Łemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji*, Warszawa.
- Leszczycki S., 1935, *Zarys antropologiczny Łemkowszczyzny*, Kraków.
- Liszewski S., 1991, *Rola społeczności żydowskiej w organizacji przestrzeni miejskiej Łodzi*, [w:] Liszewski S., Puś W. (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Łódź.
- Łodziński S., 2002, *Ochrona praw osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych – perspektywa europejska*, Warszawa.
- Łodziński S., 2005, *Równość i różnica. Mniejszości narodowe w porządku demokratycznym w Polsce po 1989 roku*, Warszawa.
- Madajczyk P. (red.), 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*, Warszawa.
- Madajczyk P., 2001, *Niemcy polscy 1944–1989*, Warszawa.
- Makowski B., 1986, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa.
- Maliszewski E., 1916, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa.
- Maliszewski E., 1923, *Stosunki narodowościowe w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa.
- Maryański A., 1962, *Mniejszość grecka w województwie rzeszowskim*, „Czasopismo Geograficzne”, 33(3), Warszawa, s. 362–363.
- Maryański A., 1977, *Ludność świata*, Warszawa.
- Maryański A., 1988, *Narodowości świata*, Warszawa.
- Matelski D., 1999, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa.
- Matykowski R., 1997, *Udział i zróżnicowanie poparcia mniejszości narodowych w Polsce w wyborach parlamentarnych z dn. 21.10.1997*, „Sprawy Narodowościowe. Nowa Seria”, 6(2), s. 261–272.
- Matykowski R., 2008, *Przestrzenne zróżnicowanie w zachowaniach wyborczych mieszkańców województwa podlaskiego*, [w:] Świątek D., Bednarek M., Siłka P. (red.),

- Współczesne problemy badawcze geografii polskiej – geografia człowieka*, „Dokumentacja Geograficzna”, 36, Warszawa, s. 28–33.
- Matykowski R., Tobolska A., 1994, *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle wyników wyborów do Sejmu z dnia 27 października 1991 roku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, 3(1), s. 131–143.
- Matykowski R., Tobolska A., 1998, *Ethnic minorities and regional organisations in the Polish elections of 1991 and 1993*, [w:] Burdack J., Grimm F.-D., Paul L. (red.), *The political geography of current East-West relations*, Lipsk, s. 242–251.
- Michna E., 1995, *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?*, Kraków.
- Michna E., 2004, *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, Kraków.
- Milewski J., Pyżewska A. (red.), 2005, *Stosunki polsko-białoruskie w województwie białostockim w latach 1939–1956*, Warszawa.
- Mirga A., Mróz L., 1994, *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*, Warszawa.
- Mironowicz E., 1992, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostoczczyzny*, Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych UW, 17, Warszawa, s. 109–142.
- Mironowicz E., 1993, *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa.
- Mironowicz E., 2000, *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok.
- Misiło E., 1993, *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, Warszawa.
- Misiło E., 1996, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, t. 1: *Dokumenty 1944–1945*, Warszawa.
- Mordawski J., 2005, *Statystyka ludności kaszubskiej. Kaszubi u progu XXI wieku*, Gdańsk.
- Motyka G., 2011, *Od rzezi wotyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków.
- Nijakowski L. (red.), 2004, *Nadciągają Ślązacy. Czy istnieje narodowość śląska?*, Warszawa.
- Nijakowski L. (red.), 2005, *Polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych*, Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych, Sejm RP, Warszawa.
- Nijakowski L., Łodziński S. (red.), 2003, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce. Informator 2003*, Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych, Sejm RP, Warszawa.
- Obracht-Prondzyński C., 2002, *Kaszubi – między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*, Gdańsk.
- Obracht-Prondzyński C. (red.), 2007a, *Kim są Kaszubi? Nowe tendencje w badaniach społecznych*, Gdańsk.
- Obracht-Prondzyński C., 2007b, *Kaszubi dzisiaj. Kultura – język – tożsamość*, Gdańsk.
- Obracht-Prondzyński C., 2008, *Ruch kaszubsko-pomorski u progu XXI wieku. Stan organizacyjny i dylematy programowe*, [w:] Sakson A. (red.), *Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polsnością a niemieckością*, Poznań, s. 233–242.
- Olejnik L., 2003, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź.
- Ossowski S., 1984, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa.
- Otok S., 2003, *Geografia polityczna. Geopolityka – państwo – ekopolityka*, Warszawa.
- Pełczyński G., 1995, *Najmniejsza z mniejszości. Rzecz o Karaimach polskich*, Warszawa.
- Pełczyński G., 1997, *Ormianie polscy w wieku XX. Problem odrębności etnicznej*, Warszawa.

- Pełczyński G., 2004, *Karaimi polscy*, Warszawa.
- Pisuliński J., 2009, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947*, Rzeszów.
- Podlaski K. (Skaradziński B.), 1990, *Białorusini, Litwini, Ukraińcy*, Białystok.
- Posern-Zieliński A., 2005, *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne*, Poznań.
- Puś W., Liszewski S. (red.), 1991, *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Łódź.
- Reinfuss R., 1948, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Prace i Materiały Etnograficzne, t. 7, Lublin.
- Reinfuss R., 1990, *Śladami Łemków*, Warszawa.
- Romer E., 1916, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, Warszawa–Kraków.
- Romer E., 1921, *Polski Atlas Kongresowy*, Lwów–Warszawa.
- Rykała A., 2003, *Dziedzictwo materialne Żydów w krajobrazie kulturowym województwa łódzkiego*, [w:] Orłowska E., Klementowski J. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Wrocław.
- Rykała A., 2006, *Mniejszości religijne w Polsce na tle struktury narodowościowej i etnicznej*, [w:] Bieńkowska-Ptasznik M., Krzysztofek K., Sadowski A. (red.), *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, t. 1, Białystok, s. 379–412.
- Rykała A., 2007, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź.
- Rykała A., 2008a, *Sytuacja społeczno-kulturalna Litwinów w Polsce i ich wpływ na relacje między krajem zamieszkania a Litwą*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 9, Łódź, s. 89–113.
- Rykała A., 2008b, *Żydowska przestrzeń sakralna dawnej i współczesnej Łodzi na przykładzie synagog i domów modlitwy*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź, s. 103–130.
- Rykała A., 2008c, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej Karaimów polskich na tle zmian ich przynależności państwowej*, [w:] Eberhardt P. (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, „Prace Geograficzne”, 218, Warszawa, s. 237–266.
- Rykała A., 2010, *Łódź na mapie skupisk żydowskich Polski (po 1945 r.)*, [w:] Lech A., Radziszewska K., Rykała A. (red.), *Spółeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, Łódź, s. 267–332.
- Rykała A., 2011, *Mniejszości religijne w Polsce – geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Łódź.
- Rykała A., 2013, *Działalność społeczno-kulturalna mniejszości narodowych i religijnych w przestrzeni miejskiej Pabianic do drugiej wojny światowej*, Studia z Geografii Politycznej i Historycznej, nr 2, Łódź, s. 263–302.
- Rykała A., 2014, *National, ethnic and religious minorities in contemporary Poland*, [w:] Marszał T. (red.), *Society and space in contemporary Poland in Łódź University geographical research*, Łódź, s. 137–170.
- Rykała A., Barwiński M., 2010, *Przemiany demograficzno-społeczne i działalność organizacyjna Niemców w Łodzi na tle sytuacji mniejszości niemieckiej w Polsce po 1945 roku*, [w:] Lech A., Radziszewska K., Rykała A. (red.), *Spółeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, Łódź, s. 333–375.

- Rykała A., Kulesza M., 2009, *Materialne dziedzictwo Żydów w krajobrazie kulturowym Polski Środkowej*, [w:] Kulesza M. (red.), *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, Łódź–Legnica, s. 203–217.
- Rykała A., Sobczyński M., 2014, *The Karaims of Poland: religious-ethnic heritage of the old Polish Republic in a modern geographical-political space*, [w:] Bufon M., Minghi J., Paasi A. (red.), *The New European Frontiers: Social and Spatial (Re)Integration Issues in Multicultural and Border Regions*, Cambridge Scholars Publishing, s. 110–126.
- Rykiel Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa.
- Sadowski A., 1991, *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków.
- Sadowski A., 1995, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok.
- Sakson A., 1998, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań.
- Sakson A. (red.), 2008, *Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polsnością a niemieckością*, Poznań.
- Siwek T., 1996, *Cesko-polska etniczna hranica*, Ostrava.
- Siwek T., 2005, *Ethnic identity versus declared nationality in the Czech part of Teschen Silesia (Zaolzie)*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Historical, ethnic and geographical problems of borderlands*, „Region and Regionalism”, 7(2), Opole–Łódź, s. 115–122.
- Stąbig A., 2008, *Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1989*, Szczecin.
- Smoleński J., 1921, *W sprawie polskości ziemi wileńskiej*, Orli Lot, t. 2, nr 2, s. 18–20, nr 3, s. 37–39.
- Smoleński J., 1933, *Ludność o języku polskim na obszarze Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Statystyczny”, 10(3), Warszawa.
- Sobczyński M., 2000, *Struktura narodowościowo-wyznaniowa Polski*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 3, Łódź, s. 157–174.
- Sobczyński M., 2008a, *Historia geografii politycznej*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, Warszawa, s. 219–236.
- Sobczyński M., 2008b, *Stan i perspektywy rozwoju geografii politycznej w Polsce*, [w:] Liszewski S., Łoboda J., Maik W. (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce. Raport z pracy Komitetu Nauk Geograficznych Polskiej Akademii Nauk w kadencji 2003–2006*, Bydgoszcz, s. 188–201.
- Sobczyński M., 2012, *Interakcja „badacz – podmiot badania” w studiach nad mniejszościami narodowymi w Polsce*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, nr 1, Łódź, s. 95–112.
- Sobczyński M., Grabowska E., 1993, *Metodologiczne problemy badania mniejszości narodowych i religijnych*, *Geopolitical and Social Problems of the Former Socialistic Countries*, Conference Papers, Soczewka.
- Sobczyński M., Zawadzka B., 1988, *Orawa Polska*, Łódź.
- Soja M., 2001, *The cultural and ethnic diversity of the population of Lemkowszczyzna (Lemko Region) in the 19th and 20th century*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Changing role of border areas and regional policies*, „Region and Regionalism”, 5, Łódź–Opole, s. 212–221.
- Soja M., 2010, *Cykle rozwojowe ludności Karpat Polskich w XIX i XX wieku*, Kraków.
- Statystyka Polski, 1927, Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku*, t. 19: *Województwo białostockie*, Warszawa.

- Statystyka Polski*, 1938, *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku, Seria C*, Warszawa.
- Statystyka Polski*, 1947, *Seria D – Powszechny sumaryczny spis ludności z dnia 14 lutego 1946 roku*, z. 1, Warszawa.
- Syrnyk J. (red.), 2009, *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców*, Warszawa.
- Szczepankiewicz-Battek J., 2001, *The multicultural character of east Lusatia and its role in cross-border cooperation*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Changing role of border areas and regional policies*, „Region and Regionalism”, 5, Opole–Łódź, s. 100–104.
- Szczepankiewicz-Battek J., 2003, *Lusatian Sorbs – the smallest nation of Central Europe*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *The role of ethnic minorities in border regions*, „Region and Regionalism”, 6(1), Łódź–Opole, s. 55–59.
- Szczepankiewicz-Battek J., 2005, *Łużyce – przestrzeń dysocjacji kultur narodowych i religijnych*, Słupsk.
- Szczygielski K., 2006, *Geografia mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Ujęcie ilościowe*, Opole.
- Szmeja M., 2005, *Czy Ślązacy są narodem*, [w:] Malikowski M., Wojakowski D. (red.), *Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badań regionalnych, etnicznych i lokalnych*, Kraków, s. 158–171.
- Świechowski M., 1917, *Żywioł polski na ziemiach litewskich*, Zakopane.
- Tarka K., 1998, *Litwini w Polsce 1944–1997*, Opole.
- Tobjański Z., 1994, *Czesi w Polsce*, Kraków.
- Tomaszewski J., 1985a, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa.
- Tomaszewski J., 1985b, *Ojczyzna nie tylko Polaków*, Warszawa.
- Tomaszewski J., 1991, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa.
- Tomaszewski J. (red.), 1993, *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa.
- Urbański Z., 1932, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa.
- Wakar W., 1917, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. 1: *Statystyka narodowościowa dzielnicy pruskiej i austriackiej*, cz. 2: *Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, cz. 3: *Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, Warszawa, Kielce.
- Waldenberg M., 1992, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa.
- Waldenberg M., 2000, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa.
- Wanatowicz M., 2004, *Od indyferentnej ludności do śląskiej narodowości? Postawy narodowe ludności autochtonicznej Górnego Śląska w latach 1945–2003 w świadomości społecznej*, Katowice.
- Warmińska K., 1999, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków.
- Wasilewski L., 1917, *Kresy Wschodnie*, Warszawa–Kraków.
- Wasilewski L., 1925, *Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych*, Warszawa–Kraków.
- Wasilewski L., 1927, *Istota liczba Ukraińców w Polsce*, *Sprawy Narodowościowe*, 5–6, s. 227–236.
- Wasilewski L., 1929, *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu*, Warszawa–Kraków.
- Wąsowicz J., 1927, *Narodowości Rzeczypospolitej Polskiej według spisu z 30 września 1921 roku*, Lwów–Warszawa.

- Wąsowicz J., 1928, *Polacy na Ukrainie w świetle ostatniego spisu ludności*, „Czasopismo Geograficzne”, 6(1), Łódź–Warszawa, s. 18–28.
- Weinfeld J., 1912, *Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy*, Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych, 24(2), Lwów.
- Wiatr J., 1973, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa.
- Wojakowski D., 2002, *Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu*, Kraków.
- Wojecki M., 1975, *Ludność grecka w Polsce Ludowej*, „Przegląd Geograficzny”, 47(4), Warszawa, s. 763–768.
- Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski*, 2008, Sienkiewicz W., Hryciuk G. (red.), Warszawa.
- Wysocki J., 2011, *Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989*, Lublin.
- Wysocki T., 2006, *Osoby niepolskiej narodowości i języka w Polsce w świetle NSP 2002*, „Studia Demograficzne”, 2/150, s. 96–125.
- Wysocki T., 2010, *Zmiany w strukturze narodowościowej mieszkańców Polski w XX wieku i ich konsekwencje dla procesów demograficznych*, Łódź.
- Zaborski B., 1937, *Liczba i rozmieszczenie mieszkańców Polski według języków i wyznań (uwagi ogólne w świetle spisu 1931 r.)*, „Sprawy Narodowościowe”, 11(1–2), s. 75–86.
- Zaborski B., Wrzosek A., 1939, *Antropogeografia*, [w:] *Wielka geografia powszechna*, t. 3, Warszawa.
- Znaniński F., 1990, *Współczesne narody*, Warszawa.
- Żelazny W., 2004, *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość*, Poznań.
- Żołędowski C., 2003, *Białorusini i Litwini w Polsce, Polacy na Białorusi i Litwie. Uwarunkowania współczesnych stosunków między większością i mniejszościami narodowymi*, Warszawa.

THE ETHNIC STRUCTURE OF POLAND IN GEOGRAPHICAL RESEARCH

Abstract

The issue of ethnicity is interdisciplinary and tackled by many sciences such as history, statistics, demography, politology, sociology, ethnology or ethnography, as well as geography, which focuses primarily on the spatial element of distribution of ethnicities, the causes and consequences of its changes and the genesis of concentrations of ethnic minorities. As part of population geography or, more broadly, anthropogeography, and apart from geographies of religion and languages, there is a discipline called geography of ethnicity, which studies the numerousness, as well as assesses and analyses the ethnic structures in various spatial scales. Studies of ethnic structures and their transformations are common especially in political geography, which devotes more place to the issues of ethnic, linguistic and religious minorities than any other geographical science. Owing to its ability to study the spatial and temporal context of various phenomena, it facilitates the recognition and comprehension of interrelations between political, demographic, social and cultural factors. Such studies are particularly justified in the case of clear dependence between ethnic transformations and territorial or political transitions, i.e. the elements within political geography's scope of interest.

Studies concerning ethnic minorities in Polish geography have had a long research tradition and great scientific achievements, especially in the interwar period and the last twenty years. These studies, though episodic in Communist times, have seen a contemporary renaissance. When dealing with issues of ethnicity, geography uses the achievements of other disciplines, especially history, statistics, sociology, and political science. The main point of reference in any analyses of the ethnic specifics is space, geographical environment and the socio-economic circumstances, while also considering the influence of historical and political conditions. Close links between political and historical geography caused by both disciplines studying the natural variability over time and space allow for referencing the socio-historical context which is indispensable in this kind of research.

The vast majority of national, ethnic and regional minorities living in contemporary Poland are a part of the historical, cultural and political heritage of Poland, a testament to the former complexity and multicultural character of Poland, a part of its history, present day and, hopefully, its future. These minorities, even though thought of as “different” and separate in regards to their national, linguistic or religious identity are “at home”, with all rights and obligations that entails.

Therefore, further research into the ethnic structure of Poland is essential, mainly due to the dynamic changes the country is currently undergoing (quantitative, qualitative, territorial, institutional, cultural, social, political), the growing importance of native regional groups and nationalities stemming from the non-European cultures, as well as the geopolitical, economic and civilisation transformations that are changing Europe.

Key words: *national minorities, ethnic minorities, ethnic structure of Poland*

Prof. UŁ, dr hab. Marek Barwiński
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki